

อถวา **ธมฺมสทฺโท** สภาวปญฺญา-
ปญฺญตฺตํ อปตฺตํ ปริยตฺตํ นิสฺสตฺต-
นิตฺตํ วิการคฺคณปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนาทิสฺสุ
ทิสฺสตี.

อญฺญหิ “กฺุสลา ธมฺมา อกฺุสลา
ธมฺมา อพฺุยาถตา ธมฺมา”ติอาทิสฺสุ^๑
สภาเว ทิสฺสตี.

ยสฺเสเต จตฺุโร ธมฺมา
สทฺุทฺุสฺส ขมฺเมสิโน
สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค
ส เว เปจฺจ น โสจตีติ-

อาทิสฺสุ^๒ ปญฺญาเย.

^๑ อภ.ส. ๓๔/๑/๑.

^๒ พ.ส. ๒๕/๓๑๑/๓๖๑

อรรถนัยของ **ธมฺม ศัพท์**

อีกนัยหนึ่ง **ธมฺม ศัพท์** ย่อมปรากฏ
ใช้ในอรรถแห่ง สภาว (สภาพ, ธรรมดา),
ปญฺญา (ปัญญา), ปญฺญ (บุญ),
ปญฺญตฺตํ (ปัญญาธิ, แต่งตั้ง), อปตฺตํ
(อาบัติ), ปริยตฺตํ (ปริยัติธรรม),
นิตฺตํ นิตฺตํ (ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล),
วีการ (ความเปลี่ยนแปลง), คฺคณ (คฺคณ,
ความดี), ปจฺจย (เหตุ) ปจฺจยุปฺปนฺน
(ผลที่เกิดแต่เหตุ).

ก็ **ธมฺม ศัพท์** นี้ ย่อมปรากฏใช้
ในอรรถแห่ง: สภาว (สภาพ, ธรรมดา)
ในประโยคเป็นต้นว่า กฺุสลา ธมฺมา
อกฺุสลา ธมฺมา อพฺุยาถตา ธมฺมา (สภาว-
ธรรมอันเป็นกุศล สภาวธรรมอันเป็น
อกุศล สภาวธรรมอันเป็นอัพยาถต).

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่งปญฺญา (ปัญญา) ในประโยคเป็นต้นว่า

ผู้ใดมีศรัทธาอยู่ครองเรือน มีธรรม
๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรมะ
ธิติ จาคะ ผู้นั้นแล ละจากโลกนี้
ไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศก.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ
อุโภ สมวิปากิโน
อธมฺโม นิริยํ เนติ
ธมฺโม ปาเปติ สุขุคตินฺติ-
อาทีสุ^๑ ปุณฺณเ.

“ปณฺณตฺติธมฺมา, นินฺนตฺติธมฺมา,
อริวจนธมฺมา”ติอาทีสุ^๒ ปณฺณตฺติยํ.

“ปาราชิกา ธมฺมา, สัมมาทิสเสสา
ธมฺมา”ติอาทีสุ^๓ อาปตฺติยํ.

“อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ
เคยฺยํ เวยฺยากรณนุ”ติอาทีสุ^๔ ปริยตฺติยํ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปุณฺณ (บุญ) ในประโยคเป็นต้นว่า
ก็สภาพทั้งสอง คือ ธรรมและอธรรม
มีวิบากไม่เสมอกัน อธรรมย่อมนำ
สัตว์ไปสู่นรก ธรรมย่อมนำสัตว์ให้
ถึงสุคติ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปณฺณตฺติ (บัญญัติ, แต่งตั้ง)
ในประโยคเป็นต้นว่า ปณฺณตฺติธมฺมา,
นินฺนตฺติธมฺมา, อริวจนธมฺมา ([ธรรม
เหล่านี้ คือ] บัญญัติธรรม, นินฺนตฺติธรรม,
อริวจนธรรม).

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง อาปตฺติ (อาบัติ) ในประโยคเป็นต้น
ว่า ปาราชิกา ธมฺมา, สัมมาทิสเสสา ธมฺมา
(อาบัติปาราชิก, อาบัติสังฆาทิเสส).

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปริยตฺติ (ปริยัติธรรม) ในประโยค
เป็นต้นว่า อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ

^๑ ชุ.เถร. ๒๖/๓๓๒/๓๑๕, ชุ.ชา. ๒๗/๒๒๘๔/๔๗๓.
^๒ อภ.ส. ๓๔/๘๔๑/๓๒๗.
^๓ วิ.มหาวิภังค. ๑/๖๓๗/๔๓๔.
^๔ อง.ปญจก. ๒๒/๑๕๕/๑๙๘.

เคยยั เวชยาภรณ์ (ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาภรณ์ะ).

“ตสมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ.”^๑ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริตี”ติอาทีสุ^๒ นิสฺสตุตฺตนิชฺชิวตาย.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ แห่ง นิสฺสตุตฺตนิชฺชิวตา (ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล) ในประโยคเป็นต้นว่า ตสมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ. ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริตี (ก็ในสมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลาย มีอยู่. ภิกษุเป็นผู้มีปกติ ตามเห็นธรรมในธรรมอยู่).

“ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณ-
ธมฺมา”ติอาทีสุ^๓ วิกาเร.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ แห่ง วิการ (ความเปลี่ยนแปลง) ใน ประโยคเป็นต้นว่า ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณธมฺมา (มีความเปลี่ยนแปลง โดยความเกิด, มีความเปลี่ยนแปลง โดยความแก่, มีความเปลี่ยนแปลง โดยความตาย).

“ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนุ”ติอาทีสุ^๔
คุณเณ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ แห่ง คุณ (คุณ, ความดี) ในประโยค เป็นต้นว่า ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานํ (พุทธธรรม ๖ ประการ).

^๑ อภิ.ส. ๓๔/๙๙/๓๓.

^๒ ที.มหา. ๑๐/๓๙๓/๓๓๖, ม.ม. ๑๒/๑๔๑/๑๑๑.

^๓ อัง.ทสก. ๒๔/๑๐๗/๒๓๓.

^๔ พุ.มหา. ๒๙/๒๓๑/๑๗๔.

“เหตุมุหิ ฌาณั ฌมฺมปฏิ-
สมฺภิตา”ติอาทีสุ^๑ ปจฺจเย.

“จิตาว สว ธาตุ ฌมฺมภูจิตตา
ฌมฺมนิยามตา”ติอาทีสุ^๒ ปจฺจยุปฺปนฺเน.

อถวา ฌมฺมสทฺโท ปริยตฺติสจฺจ-
สมาธิปญฺญาปกติปฺญฺญาปตฺติเณยฺยาทีสุ
พฺพสุ อตฺเตสุ ทิฏฺฐปฺปโยโค.

ตถา हि “อิธ ภิกฺขุ ฌมฺมํ
ปริยาปฺณาตี”ติอาทีสุ^๓ ปริยตฺติยํ ทิสฺสตี.

ฌมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปจฺจเย (เหตุ) ในประโยคเป็นต้นว่า
เหตุมุหิ ฌาณั ฌมฺมปฏิสมฺภิตา (ความรู้
แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ฌมฺมปฏิสมฺภิตา).

ฌมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปจฺจยุปฺปนฺน (ผลที่เกิดแต่เหตุ) ใน
ประโยคเป็นต้นว่า จิตาว สว ธาตุ
ฌมฺมภูจิตตา ฌมฺมนิยามตา (ธาตุนั้น
คือความตั้งอยู่แห่งผล ความแน่นอน
แห่งผล ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง).

อรรถุทธาระของ ฌมฺม ศัพท์ อีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง ฌมฺม ศัพท์ มีตัวอย่าง
ที่พบในอรรถจำนวนมากเป็นต้น ดังนี้
คือ ปริยตฺติ (ปริยัตติธรรม), สจฺจ (สัจจะ),
สมาธิ (สมาธิ), ปญฺญา (ปัญญา),
ปกติ (ธรรมดา), ปฺญฺย (บุญ), อาปตฺติ
(อาบัติ), เณยฺย (ไถยธรรม).^๑

จริงอย่างนั้น ฌมฺม ศัพท์ ย่อม
ปรากฏใช้ในอรรถแห่ง ปริยตฺติ (ปริยัตติ-
ธรรม) ในประโยคเป็นต้นว่า อิธ ภิกฺขุ

^๑ อภ.วิ. ๓๕/๗๗๙/๓๙๙.

^๒ ส.นิ. ๑๖/๖๑/๓๐, อังต.ก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

^๓ อัง.ปญฺจก. ๒๒/๗๓/๙๘.

^๑ ไถยธรรม ได้แก่ ไถยธรรม ๕ ประการ คือ
สังฆาร, ลักษณะ, นิพพาน, วิการ, บัญญัติ.

ธมฺมํ ปรียาปุณฺนาติ (ภิกษุในธรรมวินัยนี้
ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม).

“ทิวฺจธมฺโม, ปตฺตธมฺโม”ติอาทิสฺสุ^๑
สจฺจเจ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง สจฺจ (สัจจะ) ในประโยคเป็นต้นว่า
ทิวฺจธมฺโม, ปตฺตธมฺโม (ผู้เห็นสัจจธรรม
แล้ว, ผู้บรรลุธรรมแล้ว).

“เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต
อหฺเสนฺน”ติอาทิสฺสุ^๒ สมาธิมฺหิ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่งสมาธิ (สมาธิ) ในประโยคเป็นต้นว่า
เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อหฺเสนฺ (พระผู้มี
พระภาคเหล่านั้น ทรงมีสมาธิอย่างนี้).

“สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค”ติ
เอวมาทิสฺสุ^๓ ปญฺญาเย.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ใน
อรรถแห่ง ปญฺญา (ปัญญา) ในประโยค
เป็นต้นอย่างนี้ว่า สจฺจํ ธมฺโม ธิติ
จาโค (ธรรม ๔ ประการ เหล่านี้ คือ
สัจจะ ธรรมะ ธิติ จาคะ).

“ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตानนฺ”ติ
เอวมาทิสฺสุ^๔ ปกฺคิเย.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปกฺคิ (ธรรมดา) ในประโยคเป็นต้น
อย่างนี้ว่า ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตานํ
(ดูกรภิกษุทั้งหลาย [ความปรารถนาย่อม
บังเกิด] แก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็น
ธรรมดา).

^๑ ที.สี. ๙/๑๗๗/๑๔๑.

^๒ ที.มหา. ๑๐/๑๐/๙.

^๓ บุ.สุ. ๒๕/๓๑๑/๓๖๑, ที.สี. ๑๕/๙๕๕/๓๑๖.

^๔ ที.มหา. ๑๐/๒๙๔/๓๔๘.

“ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารินุ”ติ
เอวมาทีสุ^๑ ปุณฺณเ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ปุณฺณ (บุญ) ในประโยคเป็นต้น
อย่างนี้ว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี
(ธรรมที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้วแล ย่อม
รักษาผู้ประพฤติธรรม).

“จตุตฺตาริ ปาราชิกกา ธมฺมา”ติ-
อาทีสุ^๒ อาปตฺตียิ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่งอาปตฺติ (อาบัติ) ในประโยคเป็นต้น
ว่า จตุตฺตาริ ปาราชิกกา ธมฺมา (อาบัติ
ปาราชิก ๔).

“กุสลา ธมฺมา”ติอาทีสุ^๓ เภยฺเย.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง เภยฺย (ไถยธรรม) ในประโยค
เป็นต้นว่า กุสลา ธมฺมา (ไถยธรรม
ฝ่ายกุศล).

เอวํ ธมฺมสทฺทปฺปวตฺตติวิสยา วิวิธา
อฏฺฐกถาจริเยหิ ทสฺสีตา, ตตฺถ ตตฺถ
ปน อาทิสทฺเทน ยุตฺติวิสยาทโย จ
อตฺถา คเหตุพฺพา.

ฐานะความเป็นไปของ ธมฺม ศัพท์
พระอรรถกถาจารย์ ได้แสดงไว้แล้ว
มากมายอย่างนี้แล, อนึ่ง ในที่นั้น ๆ ฟังถ้อย
เอาความหมายเป็นต้นว่า ยุตฺติ (ความ
สมควร) และ วิสย (อารมณ์) ด้วย อาทิ
ศัพท์.

^๑ พ.ชา. ๒๗/๑๔๒๐/๒๙๐, ๔๗๓, พ.เถร. ๒๖/๓๓๒/๓๑๔.

^๒ วิ.มหาวิภังค. ๑/๓๐๐/๒๒๐.

^๓ อภิ.ส. ๓๔/๑/๑.

ตถา हि **ธมฺมสทฺโท**

เนส ธมฺโม महाराज
 यं त्वं कञ्चयेय ऐकगे
 अहम्पि तेन कञ्चामि
 येन कञ्चसि चतुत्थियाति-

आतीसु^๑ युत्तियं वत्तति.

“มนญจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ
 อูปฺปชฺชติ มโนวิญญานน”^๒ติอาทีสु^๓
 วิสเย.

“สตนฺจ ธมฺโม น ชรํ อูปฺเตตี”^๓
 เอตถ นิพฺพานे वत्तति.

จริงอย่างนั้น **ธมฺม ศัพท์** ใช้ใน
 อรรถแห่ง ยุตฺติ (ความสมควร) ใน
 ประโยคเป็นต้นว่า

ข้าแต่มหाराช ข้าที่พระองค์
 จะพึงเสด็จเพียงลำพังพระองค์
 เดียวนั้น ไม่สมควร ข้าแต่พระ
 มหากษัตริย์ แม้หม่อมฉันก็จะตาม
 เสด็จไปตามทางที่พระองค์เสด็จ.

ธมฺม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง วิสย
 (อารมณ์) ในประโยคเป็นต้นว่า มนญจ
 ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อูปฺปชฺชติ มโนวิญญาน
 (มโนวิญญาน อาศัยใจและธรรมารมณ
 เกิดขึ้น).

ธมฺม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง นิพฺพาน
 (นิพพาน) ในประโยคนี้ว่า สตนฺจ ธมฺโม
 น ชรํ อูปฺเตตี (ธรรมของสัตบุรุษไม่เข้าถึง
 ความแก่).

^๑ พ.ท. ๒๘/๑๐๗๖/๓๗๒.

^๒ ม.ม. ๑๒/๔๔๔/๔๗๔, ม.อ. ๑๔/๘๒๒/๕๑๖, ส.ส.พ. ๑๘/๖๓/๓๙, พ.มหา. ๒๙/๔๙๒/๓๓๑.

^๓ ส.ส. ๑๕/๓๓๓/๑๐๒, พ.ท. ๒๕/๒๑/๓๕, พ.ท. ๒๘/๓๔๒/๑๓๖, ๓๖๓/๑๔๓.

ตตฺร ยา นิสฺสตุตฺตา, สฺยา เอว
นิชฺชิวฺตา. โย ๑ เหตุ, โส เอว ปจฺจโย.

ในอัฐถุทธาระนั้น นิสสัตตต
นั้นแหละ ชื่อว่า นิชชิวตา. เหตุนั้น
นั้นแหละ ชื่อว่าปัจจย.

อิจฺเจวํ :

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
ดังนี้ :

ปริยตฺติปจฺจเยสุ

คุณ นิสฺสตุตฺตาย ๑
สภาว เจว ปญฺญายํ
ปุญฺเณ ปญฺณตฺติยมฺปิ ๑.
อาปตฺติยํ วิกาเร ๑
ปจฺจยุปฺปนฺนเกปิ ๑
สจฺจสมฺมาธิปฺกตี-
เณยฺเยสุ ยุตฺติยมฺปิ ๑
วิสเย เจว นิพฺพานे
ธมฺมสทฺโท ปวตฺตติ.

ธมม คัพท ใช้ในอรรถแห่ง ปริยตติ
(ปริยัตติธรรม), ปจฺจย (เหตุ), คุณ
(คุณ), นิสฺสตุตฺตา (ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่
บุคคล), สภาว (สภาพ, ธรรมดา),
ปญฺญา (ปัญญา), ปุญฺเณ (บุญ),
ปญฺณตฺติ (ปัญญาต์ติ), อาปตฺติ
(อาบัติ), วิการ (ความเปลี่ยนแปลง),
ปจฺจยุปฺปนฺน (ผลที่เกิด
แต่เหตุ), สจฺจ (สัจจะ), สมฺมาธิ
(สมาธิ), ปกตี (ธรรมดา), เณยฺย
(ไถยธรรม), ยุตฺติ (ความสมควร),
วิสย (อารมณ์), นิพฺพาน (นิพพาน).

เกจิ ปน **ธมฺมสทฺทสฺส** ปวตฺติ-
วิสัยานํ ทสฺสว ปริจฺเจทํ วทนฺติ.

เภยฺเย มคฺเค จ นิพฺพานे
สฺภาเว อถ ชาตียํ
มเน วิสยปฺญฺเณสฺ
ภาเว ปาวจเนปิ จ
อิเมสฺ ทสฺสวตฺเตสฺ
ธมฺมสทฺโท ปวตฺตติ.

ตตฺร **อตุฏฺฐาโร**ติ สฺมานสทฺท-
วจฺนียานํ อตุฏฺธานํ อุตฺตรณํ **อตุฏฺฐาโร**.

รการนุตธาตฺรฺพานิ.

ส่วนอาจารย์บางพวก กล่าวข้อ
กำหนดแห่งฐานะและความเป็นไปของ
ธมฺม ศัพท์ไว้ ๑๐ ประการ (โดยแสดง
เป็นคาถา) ดังนี้.

ธมฺม ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๑๐ ประการ
เหล่านี้ คือ เภยฺเย (ไถยธรรม),
มคฺค (มรรค), นิพฺพาน (นิพพาน),
สฺภาว (สภาพ, ธรรมดา), ชาติ
(ชาติ), มน (ใจ), วิสย (อารมณ์),
ปฺญฺเณ (บุญ), ภาว (บัญญัติ)
และ ปาวจน (ปาพจน์).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อตุฏฺฐา-**
โร ได้แก่ การยกเอาความหมายที่
สมควรกล่าว ด้วยศัพท์เสมอกันขึ้นแสดง
ชื่อว่า **อตุฏฺฐาโร**.

กลุ่มธาตุ

ที่ลงท้ายด้วย ร อักษร จบ.

ผลการนุตธาตุ

पाल รกฺขณ. “รกฺขณํ, ตาณํ, โคปนํ, อวนํ, ปาลนํ, รกฺขา, รกฺขณา, คฺตฺติ” อิจฺเจเต ปรียาया. ปาเลติ, ปาลยติ. ปาลโก, พุทฺธปาโล. อมฺพปาลี คณิกา.^๑ สโม ภวตุ ปาลินา.^๒ ปาลิตฺ, ปาลนํ, ปาฬิ.

เอตฺถ **ปาฬิ**ติ อตฺถํ ปาเลตีติ **ปาฬิ**, **ล**สฺส **ฬ**ตฺตํ. อถวา อนฺโตทกํ รกฺขณญฺเจณ มหโต ตฬากสฺส ธิรา มหตี ปาฬิ วิทยาติ **ปาฬิ**, ปรียตฺติ-ธมฺโม. อปโร นโย ปกฺกฺจฺจํ อุกฺกฺจฺจํ สีลาทิตฺถานํ โปนโต สภาวนิรุตฺติ-ภาวโต พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฺกฺจฺจํ วจนปฺพนฺธานํ อาฬิติ **ปาฬิ**.

ธาตุที่ลงท้ายด้วย ล อักษร

पाल ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง รกฺขณ (รักษา). ศัพท์เหล่านี้ คือ รกฺขณ, ตาณ, โคปน, อวน, ปาลน, รกฺขา, รกฺขณา, คฺตฺติ เป็นไวพจน์ของกันและกัน. ปาเลติ (ย่อมรักษา), ปาลยติ (ย่อมรักษา). ปาลโก (ผู้รักษา), พุทฺธปาโล (พระพุทฺธปาละ). อมฺพปาลี คณิกา (หญิงแพศยาชื่อว่า อัมพปาลี). สโม ภวตุ ปาลินา (เป็นผู้เสมอกับพระอุบาลี). ปาลิตฺ (อันเขารักษาแล้ว), ปาลนํ (การรักษา), ปาฬิ (พระบาลี).

วิเคราะห์ ปาฬิ ศัพท์

ใน ปาล ธาตุที่ใช้ในอรรถแห่ง รกฺขณ (รักษา) นี้ บทว่า **ปาฬิ** มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **ปาฬิ** เพราะอรรถว่ารักษา เนื้อความ, แปลง **ล** เป็น **ฬ**. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปาฬิ** เพราะอรรถว่าเป็นดุจขอบใหญ่ที่มั่นคงแห่งสระใหญ่ เพราะอรรถว่ารักษาน้ำภายใน ได้แก่ ปรียติธรรม. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปาฬิ** เพราะอรรถว่าเป็นระเบียบแห่งคำประพันธ์ที่ประเสริฐ

^๑ ที.มหา. ๑๐/๙๑/๑๑๓, วิ.มหา. ๕/๗๗/๙๔.

^๒ ชุ.อ. ๓๒/๘/๖๔. อฺปาลิสฺสส สโม นตฺถิ.

เพราะให้รู้ถึงอรรถมีศีลเป็นต้นที่ประเสริฐ
คือ สูงสุด และเพราะเป็นระเบียบคำที่
พระพุทธรเจ้าเป็นต้นแสดงแล้ว โดยความ
เป็นสภานิรุตติ (เป็นภาษาธรรมชาติ,
บางท่านกล่าวว่า เป็นมูลภาษา).

อรรถฐานะของ ปาฬี ศัพท์

ปาฬีสทโท ปาฬิมเม
ตฬากปาฬิมปิ จ
ทิสฺสเต ปนฺติยญฺเจว
อิตติ เณยฺยํ วิชานตา.

อรรถนิ “ปาฬิยา อตถํ อุป-
ปริกฺขนฺตี”ติอาทิสฺส ปฺริยตฺติธฺมฺสงฺขาเต
ปาฬิมเม ทิสฺสตี.

“มหโต ตฬากสฺส ปาฬี”ติอาทิสฺส^๑
ตฬากปาฬิยํ.

บัณฑิตพึงทราบว่า ปาฬี ศัพท์
ใช้ในอรรถแห่ง ปาฬิมม (ปาฬิ-
ธรรม), ตฬากปาฬิ (ขอบสระ)
และ ปนฺติ (แถว, แนว, ลำดับ).

ก็ ปาฬี ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏใช้
ในอรรถแห่ง ปาฬิมม (ปาฬิธรรม)
กล่าวคือปริยัติธรรม ในประโยคเป็นต้น
ว่า ปาฬิยา อตถํ อุปปริกฺขนฺตี (ย่อม
ใคร่ครวญอรรถของปริยัติธรรม).

ปาฬี ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ในอรรถ
แห่ง ตฬากปาฬิ (ขอบสระ) ในประโยค
เป็นต้นว่า มหโต ตฬากสฺส ปาฬิ
(ขอบสระใหญ่).

^๑ วิ.จ. ๗/๕๑๘/๓๒๗. อัง.อฎฐก. ๒๓/๑๔๑/๒๘๗. มหโต ตฬากสฺส ปฎิกฺขญฺเจว ปาฬิ.

“ปาพिया นิสีทิสู”ติอาทิสู ปนุติย,
ปฎิปาฎिया นิสีทิสูติ อตุเถ.

อิมสมิ ปนตุเถ ธาตุยา กิจจํ นตุถิ.
ปาฎิปทิกโก หิ ปนุติวาจโก ปาพิสทุโท.

ติล **สินเนเน.** เตเลติ, เตลยติ.
เตลล์, ติโล, ติลล์.

ตตุถ **ติโลติ** ติลคจฺจ. **ติลนุติ**
ตปฺผลล์. ตโต ปน นิกฺขนฺโต สินเนโ
เตลล์. โส หิ “ติลानํ อิทนฺติ **เตลนุ**”ติ
วฺจฺจติ.

ยทิ เอว “สาสปเตลนุ”ติอาทิวจัน
น ยฺชฺชเยยยาติ ? โน น ยฺชฺชติ, “**ติล**

ปาพิ ศัพท์ ย่อมปรากฏใช้ใน
อรรถแห่ง ปนุติ (แถว, แนว, ลำดับ) ใน
ประโยคเป็นต้นว่า ปาพिया นิสีทิสู (นั่ง
เป็นแถว) หมายความว่า นั่งตามลำดับ.

ก็ในอรรถว่า ปนุติ นี้ ไม่มีกิจด้วย
ธาตุ (คือไม่ได้สำเร็จรูปมาจากธาตุ).
โดยแท้จริงแล้ว ปาพิ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถ
แห่ง ปนุติ นี้ จัดเป็นปาฎิปทิกบท (บท
ที่ไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุ ปัจจัย ไม่ต้อง
คำนึงถึงรูปวิเคราะห์).

ติล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **สินเนน**
(เกาะติด, เหนียว). เตเลติ, เตลยติ (ย่อม
เกาะติด, เหนียว). เตลล์ (น้ำมันงา), ติโล
(ต้นงา), ติลล์ (เมล็ดงา).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ติโล**
ได้แก่ ต้นงา. บทว่า **ติลล์** ได้แก่ ผลของ
ต้นงานั้น. ส่วนน้ำมันที่ไหลออกจาก
เมล็ดงานั้น ท่านเรียกว่า **เตลล์**. ก็น้ำมัน
ที่ไหลออกจากเมล็ดงานั้น ท่านเรียกว่า
เตลล์ เพราะวิเคราะห์ว่า ติลานํ อิทนฺติ
เตลล์ (น้ำมันนี้ ของเมล็ดงาทั้งหลาย
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เตล).

ถามว่า ถ้าว่า คำว่า **เตลล์** หมายถึง
น้ำมันงาเช่นนี้ คำว่า **สาสปเตลล์** (น้ำมัน

สินเนทเน"ติ เอว วุตตาย **ติล**ธาตุยา
 สามณฺณโต ยสฺส กสฺสจฺจิ **สินเน**สฺส
 วจฺนโต. เตน "สาสฺปเตลฺลํ, มจฺจก-
 เตลนุ"ติ^๑อาทโย **สาสเน** ปโยคา
 ทิสฺสนฺติ. มยฺยํ ปน **ติล**ธาตุวเสน
 นิปฺพนฺนํ **ติล**คฺจฺจตฺตปฺผลวาทกานํ "ติโล,
 ติลนุ"ติ สทฺทฺรฺูปานํ ปกาสนมฺุเชน
 "ติลนํ อิทฺนฺติ เตลนุ"ติ วทาม, น ปน
 เตน วจฺเนน **สาส**ปาทีนํ **สินเน**สฺส
 อเตลตฺตํ วทาม.

อถ กิณฺุจฺจรฺหิตี เจ ? ตทฺุทิตฺตวิธานเ
 วิญญฺุณํ โภสฺลฺลตฺตํ **ติล**สทฺทฺุทํ ปฏฺิจฺจ
 "ติลนํ อิทฺนฺติ เตลนุ"ติ วทาม, **สินเน**-
 สงฺฆาตฺสฺส **สาส**ปาทีนํ **เตล**สฺส วจฺนํ น
 ชหาม, ตสฺมา อฺุทาทฺรณฺปฺปกาสนเ "ติโล,
 ติลํ, เตลนุ"ติ อวตฺุวา "เตลล์, ติโล,
 ติลนุ"ติ อเมฺุหฺนิตฺ วุตฺตํ.

เมล็ดผักกาด) เป็นต้น ก็ไม่สมควร มิใช่
 หรือ ? ตอบว่า ไม่สมควรก็หาไม่ เพราะ
ติล ธาตุที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **ติล**
สินเน บ่งถึงน้ำมันอย่างใดอย่างหนึ่ง
 จากน้ำมันทั่วไปด้วย. เพราะเหตุนั้น
 ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ย่อมปรากฏ
 ตัวอย่างจำนวนมากเป็นต้นว่า **สาส**ปเตลล์
 (น้ำมันเมล็ดผักกาด), **มจฺจ**เตลล์ (น้ำมัน
 เมล็ดมะขาง). ก็ข้าพเจ้ากล่าวว่า **ติล**นํ
 อิทฺนฺติ เตลล์ (น้ำมันนี้ ของเมล็ดงา
 ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เตล)
 เพราะมุ่งแสดงถึงรูปศัพท์ว่า **ติโล**, **ติลล์**
 อันระบุดังนั้นและเมล็ดงานั้น ซึ่งสำเร็จ
 รูปด้วยอำนาจ **ติล** ธาตุ. อนึ่ง ข้าพเจ้า
 ไม่ได้กล่าวว่า ความเหนียวของเมล็ด
 ผักกาดเป็นต้นจะไม่ใช่น้ำมัน.

หากมีคำถามว่า เมื่อเป็นดังนี้
 เพราะเหตุใด จึงกล่าวรูปวิเคราะห์ว่า
ติลนํ อิทฺนฺติ เตลล์ ? ตอบว่า ข้าพเจ้า
 อาศัย **ติล** ศัพท์ แล้วแสดงรูปวิเคราะห์
 ว่า **ติล**นํ อิทฺนฺติ เตลล์ เพื่อความเป็นผู้
 ฉลาดของผู้มีปัญญา ในวิธีแห่งตฺทิต.
 ไม่ใช่ปฏิเสธการกล่าวถึงน้ำมัน กล่าวคือ

^๑ วิ.มหาวิภังค. ๒/๑๔๑/๑๒๒.

สิ่งที่เกาะเหนียวของเมล็ดผักกาดเป็นต้น, เพราะเหตุนั้น ในการแสดงตัวอย่าง ข้าพเจ้าไม่กล่าววว่า ติโล (ต้นงา), ติล (เมล็ดงา), เตล (น้ำมันงา) แต่กล่าววว่า เตล (น้ำมันงา), ติโล (ต้นงา), ติล (เมล็ดงา).

อิทญฺหิ วจันํ เตลสุส สามญฺญโต
 สีนฺเห ปวตฺตี ทีเปติ. เตเนว จ สาสนเน
 “ติลเตลํ, สาสนฺเตลนุ”ติอาทินา^๑
 วิเสสวจนมฺปิ ทิสฺสตีติ นิฏฺจเมตฺถาว
 คนฺตพฺพํ. อปีจ เตลสฺสทฺโท เยภฺยฺเยน
 ติลเตเล วตฺตติ, ยถา มิคฺสทฺโท หริน-
 มิเคติปี ทญฺจพฺพํ.

ชล อปวารณ. ชาเลติ, ชาลยติ.
 ชาลํ, ชาลา. **ชานฺนฺติ** มจฺจชาลํ. **ชาลาติ**
 อคฺคิชาลา.

ก็คำนี้ แสดงว่า เตล ศัพท์ ใช้ใน
 ความหมายว่า สีนฺเห (เกาะเหนียว) โดย
 ทั่วไป. ก็เพราะเหตุนี้นั่นเอง ในคัมภีร์
 พระพุทธศาสนา ย่อมปรากฏแม้คำพิเศษ
 โดยนัยว่า ติลเตล (น้ำมันงา), สาสน-
 เตล (น้ำมันเมล็ดผักกาดเป็นต้น) ในเรื่อง
 นี้ ฟังถึงการสรุปตามนัยที่ได้แสดงมา.
 อีกนัยหนึ่ง ฟังเห็นว่า เตล ศัพท์ โดยมาก
 ใช้ในความหมายว่า น้ำมันงา เหมือน มิค
 ศัพท์ โดยมาก ใช้ในความหมายว่า
 กวาง ฉะนั้น.

ชล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อปวารณ
 (ห้าม). ชาเลติ (ยอมห้าม), ชาลยติ
 (ยอมห้าม). ชาลํ (ชาย), ชาลา (เปลว-
 ไฟ). บทว่า ชาลํ ได้แก่ ชายดักปลา.
 บทว่า ชาลา ได้แก่ เปลวไฟ.

^๑ วิ.มหาวิภังค. ๒/๑๔๑/๑๒๒.

ขล โสเจยเย. โสเจยยัม สุจิ-
ภาโว. ขาเลติ, ขาลยติ. ปกฺขาลเลติ,
ปกฺขาลยติ.

ตล ปติฏฺจายัม. ตาเลติ, ตาลยติ.
ตาโล, ตลัม.

เอตฺถ ตาโลติ ตินฺนราชรุโก. **ตล**
นฺติ ปาณิตลภูมิตลาที. ตณฺหิ ตาลยติ
ปติฏฺจาทิ เอตฺถ วตฺตฺชาตฺนฺติ **ตล**.

ตฺล อุมฺมานเ.^๑ โตเลติ, โตลยติ.

ทฺล อุกฺเขเป. อุกฺเขโป อุกฺขั
ชิปนฺ. โทเลติ, โทลยติ. โทลา.

เอตฺถ จ โทลียติ อุกฺขิปียติ ยตฺถ
นิปนฺโน ทารโก ยถานิปนฺนโก วาติ
โทลา.

ขล ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง โสเจยเย
(สะอาด). ความสะอาด ชื่อว่า โสเจยเย.
ขาเลติ, ขาลยติ (ย่อมสะอาด). ปกฺขาลเลติ,
ปกฺขาลยติ (ย่อมชำระ, ย่อมล้าง).

ตล ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **ปติฏฺจ**
(ตั้งมั่น). ตาเลติ (ย่อมตั้งมั่น), ตาลยติ
(ย่อมตั้งมั่น). ตาโล (ต้นตาล), ตลัม (พื้น).

ใน **ตล** ชาติ ที่ใช้ในอรรถแห่ง
ปติฏฺจ (ตั้งมั่น) นี้ บทว่า ตาโล ได้แก่
ต้นไม้ที่เป็นเจ้าแห่งหญ้า (ต้นตาล).
บทว่า ตลัม คือ ฝ่ามือและพื้นดินเป็นต้น.
ก็ฝ่ามือและพื้นดินเป็นต้นนั้น ชื่อว่า **ตล**
เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งของ.

ตฺล ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อุมฺมาน
(ชั่ง). โตเลติ (ย่อมชั่ง), โตลยติ (ย่อมชั่ง).

ทฺล ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อุกฺเขเป
(โยนขึ้น, ยกขึ้น). การโยนขึ้น ชื่อว่า
อุกฺเขเป. โทเลติ (ย่อมโยนขึ้น), โทลยติ
(ย่อมโยนขึ้น). โทลา (ชิงช้า).

ก็ใน **ทฺล** ชาติ ที่ใช้ในอรรถแห่ง
อุกฺเขเป (โยนขึ้น, ยกขึ้น) นี้ ชื่อว่า **โทลา**
เพราะอรรถว่าเป็นที่โยนแกว่งไปมา ของ
เด็กที่นอนหลับหรือตามที่นอนอยู่นั้นทีเดียว.

^๑ โป. อุมฺมาเท.

วุล นิมุขุชเน. โวลเลติ, โวลยติ.

วุล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **นิมุขุชน** (นวด). โวลเลติ (ย่อมนวด), โวลยติ (ย่อมนวด).

มีล นิมีลเน. มีลเลติ, มีलयติ.
มีลนํ, อุมมีลนํ, นิมีลนํ.

มีล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **นิมีลน** (ปิดตา, หลับตา). มีลเลติ (ย่อมกะพริบตา), มีलयติ (ย่อมกะพริบตา). มีลนํ (การปิดตา, การหลับตา), อุมมีลนํ (การเปิดตา, การลืมตา), นิมีลนํ (การปิดตา, การหลับตา).

มุล โรหเน. มุเลติ, มุลยติ. มุลํ.
เอสา हि यथा पटिगुजायं वत्तति, तथा
ภูวาทिकณिका, "มุลตี"ติ จสุสา ฐปี.

มุล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **โรहन** (งอก, ขึ้น). มุเลติ (ย่อมงอก), มุลยติ (ย่อมงอก). มุลํ (ราก). ก็ในกาลใด มุล ธาตุนี้ ใช้ในอรรถแห่ง ปटिगुजा (เป็นที่อาศัย, เป็นที่พึ่ง) ในกาลนั้น เป็นภูวาทิกณะ, และธาตุนี้ จะมีรูปว่า มุลติ.

ตตुถ **มุลนุติ** มุลยติ ฐหติ รุกุขาทิ
เอเตนาติ **มุลํ.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มุลํ** มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **มุล** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องงอกขึ้นแห่งต้นไม้เป็นต้น.

อถวา มุลยติ ฉินฺโนปิ โกจิ เอเตน
อจุฉินฺเนน ปุณฺเทว ฐหตีติ **มุลํ.**

อีกนัยหนึ่ง ต้นไม้บางต้น แม้ถูกตัดแล้วย่อมงอกขึ้นอีกนั้นเทียว ด้วยสิ่งนั้นที่ไม่ถูกตัดแล้ว เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า มุล.

วตุตตญหิ :

ยถาปี มุเล อรูปทพเว ทเพห
 ฉินฺโนปี รุกฺโข ปุณฺทเว รุหฺติ
 เอวมฺปี ตณฺหานุสเย ออนุหเต
 นิพฺพตฺตติ ทฺกฺขมิทฺ ปุณฺปุณฺนฺติ.^๑

มูลสททสฺส อตฺถทฺธาโร เหฏฺฐา
 ฎฺฐาทิคฺเณ วตุตฺโต.

กถ ปิล เขเป. กาลติ, กาลยติ.
 กาลิ. ปิเลติ, ปิลยติ.

เอตฺถ กาลิตฺติ สมโยปี มจฺจุปี.
 ตตฺตร สมโย เตสฺส เตสฺส สตฺตทานํ อายํ
 กาลยติ เขเปติ ทิวเส ทิวเส อปฺปปี
 อปฺปปี กโรตฺตีติ กาลิตฺติ วุจฺจติ.

สมจริง ดังพระดำรัสที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสไว้ดังนี้ :

ต้นไม้ เมื่อรากหาอันตรายมิได้
 มันคงอยู่ แม้ถูกตัดแล้วก็กลับ
 งอกขึ้นได้ ฉนฺได ทฺกฺขณฺนี้ เมื่อ
 บุคคลยังถอนเชื้อต้นหาขึ้นไม่ได้
 ย่อมเกิดขึ้นได้บ่อย ๆ แม้ฉนฺนํ.

อรรถกถาของ มูล ศัพท์ ข้าพเจ้า
 ได้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยฎฐาทิคณะ
 ในหนหลัง.

กถ ปิล ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง เขป
 (ทิง, สละ). กาลติ, กาลยติ (ยอมทิง,
 ย่อมสละ). กาลิ (กาลเวลา, ความตาย).
 ปิเลติ, ปิลยติ (ยอมทิง, ย่อมสละ).

อธิบาย กถ ศัพท์

ใน กถ ชาติที่ใช้ในอรรถแห่ง เขป
 นี้ สมย (กาลเวลา) ก็ดี มจฺจุ (ความตาย)
 ก็ดี ชื่อว่า กถ. บรรดาอรรถเหล่านั้น
 สมย ท่านเรียกว่า กถ เพราะสละ
 ทิงอายุของสัตว์เหล่านั้น ๆ คือ ทำให้
 น้อยลง ๆ ทุก ๆ วัน.

^๑ ฉ.พ. ๑๐/๓๗, พ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๐.

วุดตมปิ เจตํ :

สมจริง ดังพระดำรัสที่พระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ดังนี้ :

กาลโ ชสตี ภูตานิ
สพพาเนว สหตุตนา
โย จ กาลชโส ภูโต
ส ภูตปจนี ปจิติ.^๑

กาลเวลา ย่อมกินสัตว์ทั้งปวง
กับทั้งตัวเองด้วย ก็ผู้ใดกินกาล
เวลาได้ ผู้นั้นชื่อว่าเผาต้นหา
ที่เผาสัตว์ได้.

มจฺจุ ปน กาลยติ เตสํ เตสํ
สตุตานิ ชีวิตํ เขเปติ สมฺมุจฺเจทวเสน
นาเสตีติ กาลโติ วุจฺจติ. เตนาหุ
ขมฺภกถาจริยา “กาลโติ มจฺจุ. กาลยติ
สตุตานิ ชีวิตํ นาเสตีติ กาลโ. กาลเณ
มจฺจุณา กโต นาสีโตติ กาลกโต”ติ.

ส่วน มจฺจุ ท่านเรียกว่า กาล เพราะ
อรรถว่าสละทิ้ง คือ ทำลายชีวิตของสัตว์
เหล่านั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งการบั่นทอน.
เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์
ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า บทว่า กาลโ ได้แก่
มจฺจุ. ชื่อว่า กาล เพราะอรรถว่าสละทิ้ง
คือ ทำลายชีวิตของเหล่าสัตว์. ชื่อว่า
กาลกต เพราะอรรถว่าถูกกาลเวลา คือ
มัจจุย่ำยี.

คำศัพท์ที่เป็นชื่อของ ความตาย

มรณํ หินฺทํ มจฺจุ มग्ฺกุ จฺติ กาลโ
อนฺตโก นิกฺเขโป”ติ มรณฺสฺสามิถานานิ.

ศัพท์ที่เป็นชื่อของความตาย คือ
มรณ หินฺท มจฺจุ มग्ฺกุ จฺติ กาล อนฺตโก
นิกฺเขโป.

สุลฺล สขฺชเน. สุลฺเลติ, สุลฺลยติ.

สุลฺล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สขฺชน
(ตระเตรียม, จัดแจง). สุลฺเลติ (ย่อม
ตระเตรียม), สุลฺลยติ (ย่อมตระเตรียม).

^๑ พ.ชา. ๒๗/๓๔๐/๙๕.

อิ เปรณ. อิเลติ, อิลยติ.	อิ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง เปรณ (บด). อิเลติ (ย่อมนบด), อิลยติ (ย่อมนบด).
ว ภรณ. วาเลติ, วาลยติ. วาโล.	ว ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ภรณ (เลี้ยง, รักษา). วาเลติ (ย่อมนเลี้ยง), วาลยติ (ย่อมนเลี้ยง). วาโล (ขนทางสัตว์, สัตว์ร้าย).
ล อิจฉาย. ลเลติ, ลลยติ.	ล ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อิจฉาย (ปรารภ). ลเลติ (ย่อมนปรารภ), ลลยติ (ย่อมนปรารภ).
ท วิทธารณ. ทาเลติ, ทาลยติ. ปทาเลติ, ปทาลยติ. กุฑุทาโล. ^๑	ท ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วิทธารณ (ทำลาย). ทาเลติ, ทาลยติ (ย่อมนทำลาย). ปทาเลติ, ปทาลยติ (ย่อมนทำลาย). กุฑุทาโล (จอบ).
ก คติสงฺฆยานเนสุ. กาลเลติ, กาลยติ. กาลิ, กลา. กลาติ อวยโว. สา หิ กลยิตพฺพา สงฺฆายิตพฺพาติ กลา.	ก ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป, ถึง, เป็นไป, บรรลุ), สงฺฆยาน (ค้ำนวน, น้บ). กาลเลติ (ย่อมนไป, ย่อมนค้ำนวน), กาลยติ (ย่อมนไป, ย่อมนค้ำนวน). กาลิ (กาล), กลา (ส่วน, เลี้ยว). บทว่า กลา ได้แก่ ส่วน, เลี้ยว. ก็ส่วน, เลี้ยว นั้น ได้ชื่อว่า กลา เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันบุคคลพึงค้ำนวน.

^๑ ฉ.อิ. กุฑุทาโล.

สีล อุปธารณ. อุปธารณํ ภูโส
 ธารณํ, ปติฏฺจาวเสน อาธารภาโว.
 สีเลติ, สีลยติ. สีลํ, สีลนํ.

เอตถ **สีลนฺติ** สีเลติ อุปธาเวติ
 ตํสมงฺคิบุคคลํ อปาเยสุ อุปฺปตฺติ-
 นิวารณวเสน ภูโส ธาเวตีติ **สีลํ**. อถวา
 สีลยติ อุปฺถารยติ สปุปริเสหิ ททยมฺสนฺตรํ
 อุปเนตฺวา ธารยตีติ **สีลํ**.

สีลนฺติ ภูวาทิกณ อวิปฺปกิณฺณ-
 ตาสงฺขาทํ สมารานํ วุจฺจติ.

ตตถ “สีลตี”ติ รูปํ, อธิ ปน อาธาร-
 ภาวสงฺขาทํ อุปฺถารณํ วุจฺจติ. เอตถ จ
 “สีเลติ, สีลยตี”ติ รูปานิ. **อภฺยงกถาสฺ** หิ
 “ภูสลานํ ฐมฺมานํ ปติฏฺจาวเสน อาธาร-
 ภาโว อุปฺถารณนฺ”ติ^๑ วุตฺโต.

สีล ธาตุใช้ในอรรถแห่ง อุปธารณ
 (ทรงไว้). การทรงไว้อย่างยิ่ง ชื่อว่า
อุปธารณ, ได้แก่ การรองรับด้วยอำนาจ
 แห่งความเป็นที่ตั้ง. สีเลติ (ย่อมทรงไว้),
 สีลยติ (ย่อมทรงไว้). สีลํ (ศีล), สีลนํ
 (การทรงไว้).

วิเคราะห์ สีล ศัพท์

ใน **สีล** ศัพท์ที่ใช้ในอรรถแห่ง
 อุปธารณ (ทรงไว้) นี้ บทว่า **สีลํ** มี
 วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **สีล** เพราะอรรถว่า
 ทรงไว้อย่างยิ่ง ซึ่งบุคคลผู้พร้อมเพรียง
 ด้วยศีลนั้น ด้วยอำนาจการห้ามการอุบัติ
 ขึ้นในอบาย. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สีล**
 เพราะอรรถว่าอันสัตบุรุษเข้าไปทรงไว้
 ภายในเนื้อหทัย.

บทว่า **สีลนํ** ท่านกล่าวหมายถึง
 การทรงไว้ด้วยดี ที่เรียกว่าการไม่กระจัด
 กระจาย ในภูวาทิกณะ.

ในภูวาทิกณะนั้น มีรูปว่า สีลติ,
 ส่วนในจุราทิกณะนี้ ท่านกล่าวการทรง
 ไว้กล่าวคือความเป็นที่รองรับ. ก็ใน
 จุราทิกณะนี้ มีรูปว่า สีเลติ, สีลยติ. ก็
 ในอรรถกถา ท่านกล่าวว่ ความเป็น

^๑ วิสุทฺธิ. ๑/๙.

เวล กาโลปเทศ. เวเลติ, เวลยติ. เวลา. เกจิ "เวล อิติ ชาติุสทุโท น โหติ"ติ วทนต์, ตั น คเหตุพัพพี ไปราณหิ สทุทสตุถวิฑูหิ "เวลยติ"ติ รูปสุส ทสุสิตตตต.

ปล มุล ลวนปนเนส. ลวนัน เชนัน. ปวนัน โสธัน. ปาเลติ, ปาลยติ. ปลัน. ปลัน นาม มานวิเสโส. โลกสุส วิมตี ปาเลติ ลุนาติ โสธติ จาติ ปลัน. มุเลติ, มุลยติ. สทุทสตุถวิฑู ปน "มุลยติ เกทาร์, มุลยติ ธณณน"ติ ปโยคั วทนต์.

ที่รองรับ ด้วยอำนาจแห่งการรองรับ กุศลธรรม ชื่อว่า อุปถารณ.

เวล ชาติุ ใช้ในอรรถแห่ง กาโล- ปเทศ (บอกกาล). เวเลติ (ย่อมนเป็น เวลาเช้า, เย็นเป็นต้น). เวลยติ (ย่อมนเป็น เวลาเช้า, เย็นเป็นต้น). เวลา (เวลา). อาจารย์บางพวกกล่าววว่า **เวล** ชาติุ ย่อมไม่มี, คำนั้น นักศึกษาไม่ควรถือเอา เพราะนักไวยากรณ์โบราณ ได้แสดงรูป ไว้ว่า เวลยติ.

ปล มุล ชาติุ ใช้ในอรรถแห่ง ลวน (ตัด), ปวน (ชำระ). การตัด ชื่อว่า ลวน. การชำระ ชื่อว่า ปวน. ปาเลติ (ย่อมนตัด, ย่อมชำระ), ปาลยติ (ย่อมนตัด, ย่อมชำระ). ปลัน (หนึ่งซึ่ง). มาตราซึ่งโดย เฉพาะอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปล. ชื่อว่า ปล เพราะอรรถว่าตัดและชำระความสงสัย ของชาวโลก. มุเลติ (ย่อมนตัด, ย่อม ชำระ), มุลยติ (ย่อมนตัด, ย่อมชำระ). ส่วนนักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลายกล่าว ด้วอย่างว่า มุลยติ เกทาร์ (ย่อมนชำระนา), มุลยติ ธณณ (ย่อมนเกี่ยวข้าว).

อูล **ปริพฺรหเน. ปริพฺรหณํ**
 วจฺตมนํ. อฺลเถติ, อฺลยติ. อฺลไ ปฺริโส. อฺลลา
 ชเวน หายนฺติ.^๑

ปล **คฺติยํ.** ปลเถติ, ปลยติ. อตฺถํ
 ปลเถติ. น อฺเปติ สงฺขํ.^๒ ปลเถติ
 รสมาทาย.^๓ ยถา สุตฺตคฺพํ ยตฺตเกหิ
 สุตฺเตหิ เวจฺติ, ตตฺตเกหิ เอว ปลยติ.

จิงฺกุล **ปริพฺภมเน.** จิงฺกุลเถติ,
 จิงฺกุลยติ. จิงฺกุลยิตฺวา. อตฺรายํ ปาฬิ
 “ยาวตีกา อภิสงฺขารสฺส คฺติ, ตาวตีกํ
 คนฺตฺวา จิงฺกุลยิตฺวา ภูมียํ ปปฺติ”ติ.^๔
 ตตฺถ **จิงฺกุลยิตฺวาติ** **ปริพฺภมิตฺวา.**^๕

อูล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ปริพฺรหณ**
 (เจริญ, อ้วน). ความเจริญ ชื่อว่า **ปริ-**
พฺรหณ. อฺลเถติ (ย่อมเจริญ), อฺลยติ (ย่อม
 อ้วน). อฺลไ ปฺริโส (บุรุษอ้วน). อฺลลา ชเวน
 หายนฺติ (ม้าอ้วนย่อมเสื่อมจากความเร็ว).

ปล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **คฺติ** (ไป,
 ถึง, เป็นไป, บรรลุ). ปลเถติ (ย่อมไป),
 ปลยติ (ย่อมไป). อตฺถํ ปลเถติ (ย่อมถึง
 การดับสูญ). น อฺเปติ สงฺขํ (ย่อมไม่ถึง
 การนับ). ปลเถติ รสมาทาย ([แมลงผึ้ง]
 ดูดเอาแต่น้ำหวานบินไป). ยถา สุตฺตคฺพํ
 ยตฺตเกหิ สุตฺเตหิ เวจฺติ, ตตฺตเกหิ เอว
 ปลยติ (กลุ่มด้ายถูกพันแล้วด้วยด้าย
 เพียงใด, ย่อมไปด้วยด้าย เพียงนั้น
 นั้นเทียว).

จิงฺกุล ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง
ปริพฺภมณ (หมუნ, เวียน). จิงฺกุลเถติ
 (ย่อมหมუნ), จิงฺกุลยติ (ย่อมหมუნ).
 จิงฺกุลยิตฺวา (หมუნแล้ว). ในเรื่องนี้ มี
 พระบาลีนี้ว่า ยาวตีกา อภิสงฺขารสฺส คฺติ,
 ตาวตีกํ คนฺตฺวา จิงฺกุลยิตฺวา ภูมียํ ปปฺติ

^๑ พ.ชา. ๒๘/๙๒๐/๑๖๐.

^๒ พ.สุ. ๒๕/๔๓๐/๕๓๙.

^๓ พ.ธ. ๒๕/๑๔/๒๑. พ. ๑๐/๑๕๙.

^๔ พ.ต.ก. ๒๐/๔๕๔/๑๔๑. จิงฺกุลยิตฺวา ภูมียํ ปปฺติ.

^๕ พ.จตุกก.ข. ๑๔/-/๑๒๕. จิงฺกุลยิตฺวาติ ปริพฺภมิตฺวา.

([ลื่อนั้น เมื่อนายช่างรถหมุนไป] ก็หมุน
ไปได้เท่าที่นายช่างรถหมุนไปแล้วหมุน
เวียนลัมลงบนพื้นดิน). บรรดาบท
เหล่านั้น บทว่า **จิงคุลยิตฺวา** ได้แก่ หมุน
แล้ว.

ลกการนุตธาทูรูปานิ.

กลุ่มธาทู
ที่ลงท้ายด้วย ล อักษร จบ.

วการนตธาตุ

ทิว ปริภูชเน. ปริภูชนํ คชฺชนํ.
เทเวติ, เทวยติ. เทโว ๑ ปริเทวิตฺวา.
เทโวติ เมโฆ.

ทิว อทฺทเน. อทฺทนํ คนฺธ-
ปัสสนนฺติ^๑ วทฺทติ. เทเวติ, เทวยติ.

จิว ภาสายํ. จิเวติ, จิวยติ.

วการนตธาตุรูปานิ.

ธาตุที่ลงท้ายด้วย ว อักษร

ทิว ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปริภูชน
(ครวญ, กระหึ่ม). ความครวญ, ความ
กระหึ่ม ชื่อว่า ปริภูชน. เทเวติ (ย่อม
ครวญ), เทวยติ (ย่อมครวญ). เทโว ๑
ปริเทวิตฺวา (ก็เมฆฝนกระหึ่มแล้ว). บทว่า
เทโว ได้แก่ เมฆ.

ทิว ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อทฺทน
(บด). อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า การบด
เครื่องหอม ชื่อว่า อทฺทน. เทเวติ
(ย่อมบด), เทวยติ (ย่อมบด).

จิว ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ภาส
(กล่าว, พูด). จิเวติ (ย่อมกล่าว), จิวยติ
(ย่อมกล่าว).

กลุ่มธาตุ

ที่ลงท้ายด้วย ว อักษร จบ.

^๑ ฉ. คนธปัสสนนฺติ.

สการนตธาตุ

ปฺส ไปสเน. ไปเสติ, ไปสยติ.
 อิมานิ รูปานิ กิณฺจายปิ ภูวาทิคณิกํ
 “ไปเสตี”ติ รูปิ ปฏิจฺจ เหตุกตฺตฺรูปานิ
 วีย ทิสฺสนฺติ, ตถापि “อญฺเณปิ เทโว”
 ไปเสตี”ติอาทิกสฺส จุราทิคณิกรูปสฺส
 ทสฺสนโต สฺทกตฺตฺวเสน วุตฺตานีติ
 ทญฺจพฺพํ. อุภินฺนํ ปน การิตญฺจानะ
 “ไปสาเปติ, ไปสาปยตี”ติ เหตุกตฺตฺรูปานิ
 อิจฺฉิตพฺพานิ.

เปส ปฏฺิทรณ. เปเสติ, เปสยติ.

ปิส พลปานเนสุ. ปิเสติ, ปิสยติ.

ธาตุที่ลงท้ายด้วย ส อักษร

ปฺส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ไปสน
 (เลี้ยง). ไปเสติ (ย่อมเลี้ยง), ไปสยติ
 (ย่อมเลี้ยง). รูปทั้ง ๒ นี้ เมื่อเทียบกับ
 รูปว่า ไปสติ ซึ่งเป็นภูวาทิคณะ ย่อม
 ปรากฎเหมือนเหตุกตฺตฺรูป แม้ก็จริง,
 ถึงอย่างนั้น พึงเห็นว่า รูปทั้ง ๒ รูปนี้
 ท่านกล่าวด้วยอำนาจสฺทกตฺตฺรูป เพราะ
 ได้พบรูปที่เป็นจุราทิคณะ เป็นต้นว่า
 อญฺเณปิ เทโว ไปเสติ (พระองค์ย่อม
 ทรงชุบเลี้ยงแม้ชนเหล่าอื่น). อนึ่ง ในฐานะ
 ที่ศัพท์ทั้ง ๒ ศัพท์ (ไปเสติ, ไปสยติ)
 ลงการิตปัจจัย ควรปรารณารูปเหตุ-
 กตฺตาว่า ไปสาเปติ, ไปสาปยติ.

เปส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปฏฺิทรณ
 (นำไปเฉพาะ). เปเสติ (ย่อมใช้สอย),
 เปสยติ (ย่อมใช้สอย).

ปิส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง พล (อาจ,
 สามารถ), ปานน (เป็นอยู่, หายใจ).
 ปิเสติ (ย่อมอาจ, ย่อมเป็นอยู่), ปิสยติ
 (ย่อมอาจ, ย่อมเป็นอยู่).

ปสิ นาสเน. ปิเสติ, ปิสยติ.

ปสิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง นาสน (พินาศ). ปิเสติ (ย่อมพินาศ), ปิสยติ (ย่อมพินาศ).

ขสิ รกฺขणे. ขิเสติ, ขิสยติ.

ขสิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง รกฺขณ (รักษา). ขิเสติ (ย่อมรักษา), ขิสยติ (ย่อมรักษา).

สิเลส สิเลสเน. สิเลเสติ, สิเลสยติ.
สิเลโส.

สิเลส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สิเลสน (เกาะเหนียว). สิเลเสติ (ย่อมเกาะเหนียว), สิเลสยติ (ย่อมเกาะเหนียว).
สิเลโส (ยางเหนียว).

ลฺุส หีสายํ. ลฺุเสติ, ลฺุสยติ.

ลฺุส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสา (เบียดเบียน). ลฺุเสติ (ย่อมเบียดเบียน), ลฺุสยติ (ย่อมเบียดเบียน).

ปฺุนฺส อภิมทฺุทเน. นกาโร
นิกฺุคฺหิตตฺุถํ. ปฺุเสติ, ปฺุสยติ. นปฺุสโก.
ธาทฺุณการสฺุส โลเป "ไปโส" อิจฺุจปี รูปิ.

ปฺุนฺส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อภิมทฺุทน (ข่มเหง, ย่ำยี). น อักษร (ของ ปฺุนฺส) ย่อมมีเพื่อแปลงเป็นนิกฺุคฺหิต. ปฺุเสติ (ย่อมข่มเหง), ปฺุสยติ (ย่อมข่มเหง).
นปฺุสโก (บัณเฑาะก์). เมื่อลบ น อักษร ของธาตุ จะมีรูปว่า ไปโส (บุรุษ) บ้าง.

ตตฺุถ นปฺุสโกติ อิตฺุติภาวปฺุม-
ภาวรหิตอ ปฺุคฺคโล. โส หิ บฺุริโส วย
สาติสยํ ปฺุจามิตฺุเต น ปฺุเสติ อภิมทฺุทนํ
กาตฺุํ น สกฺุโกตีติ นปฺุสโกติ วุจฺุจติ.
เกจิ ปน "น ปฺุมา, น อิตฺุถิ"ติ นปฺุสโกติ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นปฺุสโก
ได้แก่ บุคคลที่เว้นจากความเป็นหญิง
และความเป็นชาย. ก็บุคคลที่เว้นจาก
ความเป็นหญิงและความเป็นชายนั้น
ท่านเรียกว่า นปฺุสก เพราะอรรถว่า

วจนตถั วทนต์. ตถา หิ สททสตุถวิฑู
 ตั ปุคคัลลั นปุสกลิงควเสน นปุสกนุตติ
 วทนต์.

ฐส กนุติกรณ. ฐเสติ, ฐสยติ.

ฐส โรสเน. โรสนั โภปกรณั.
 โรเสติ, โรสยติ. โรโส. โรโสติ โภโธ.

พยุส อุตฺสคฺเค. พุโยเสติ,
 พุโยสยติ.

ชส หีสายั. ชาเสติ, ชาสยติ.

ทัส ทัสเน. ทัสเสติ, ทัสยติ. ทัสโน.
 ทัสโนติ ทนฺโต. ทัสนุตติ ชาทนียั วา
 โภชนียั วา เอเตนาติ **ทัสโน.**

ไม่สามารถทำการข่มเหงซ้ำอีกทั้งหลาย
 ได้เป็นอย่างดีเหมือนบุรุษ. ส่วนอาจารย์
 บางพวกแสดงรูปวิเคราะห์ว่า น ปุมา น
 อิตถิติ นปุสโก (ชื่อว่า นปุสก เพราะ
 อรรถว่าไม่ใช่ชายไม่ใช่หญิง). จริงอย่าง
 นั้น นักไวยากรณ์ เรียกบุคคลนั้นว่า
 นปุสก ด้วยอำนาจความเป็นนปุสกลิงค์.

ฐส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **กนุติกรณ**
 (ทำความรัก, ทำให้รัก). **ฐเสติ** (ยอมทำ
 ให้รัก), **ฐสยติ** (ยอมทำให้รัก).

ฐส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **โรสน**
 (โกรธ, ชิ่ง). การกระทำความโกรธ ชื่อว่า
โรสน. **โรเสติ** (ยอมโกรธ), **โรสยติ**
 (ยอมโกรธ). **โรโส** (ความโกรธ). บทว่า
โรโส ได้แก่ ความโกรธ.

พยุส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **อุตฺสคฺเค**
 (สละ, ทิ้ง). **พุโยเสติ** (ยอมสละ),
พุโยสยติ (ยอมสละ).

ชส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **หีสายั**
 (เบียดเบียน). **ชาเสติ** (ยอมเบียดเบียน),
ชาสยติ (ยอมเบียดเบียน).

ทัส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **ทัสน**
 (กัด, เคี้ยว). **ทัสเสติ** (ยอมกัด, ยอมเคี้ยว),
ทัสยติ (ยอมกัด, ยอมเคี้ยว). **ทัสโน**

(พัน). บทว่า **ทंसโน** ได้แก่ พัน. ชื่อว่า **ทंस** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเคี้ยว ขาทนิยะหรือโกชนิยะ.

ทสิ ทสฺสเน จ. จกาโร ทंसํ
 อเปกฺขติ. **ทंसติ, ทंसยติ. วิทंसติ,**
วิทंसยติ สฺริโย อาโลกิ.^๑

ทสิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ทสฺส** (แสดง) และใช้ในอรรถแห่ง **ทंस** (กัด, เคี้ยว). **จ ศัพท์** แสดงอรรถแห่ง **ทंस**. **ทंसติ** (ย่อมแสดง), **ทंसยติ** (ย่อมแสดง). **วิทंसติ, วิทंसยติ สฺริโย อาโลกิ** (ดวงอาทิตย์ย่อมฉายแสง).

ตสฺส สนฺตฺตฺชเน. ตสฺเสติ, ตสฺสยติ
ปฺริโส โจเร.

ตสฺส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **สนฺตฺตฺช** (ชู้, คุกคาม). **ตสฺเสติ** (ย่อมชู้), **ตสฺสยติ ปฺริโส โจเร** (บุรุษย่อมชู้โจร).

วสฺสฺ สฺตฺติพฺนฺธเน. สฺตฺติพฺนฺธํ
สมตฺถตากรณํ. วสฺเสติ, วสฺสยติ.

วสฺสฺ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **สฺตฺติพฺนฺธ** (เนื่องด้วยความสามารถ). การกระทำความสามารถ ชื่อว่า **สฺตฺติพฺนฺธ**. **วสฺเสติ** (ย่อมสามารถ), **วสฺสยติ** (ย่อมสามารถ).

ชส ตาฬฺเน. ตาฬฺนํ ปฺหรณํ.
ชาเสติ, ชาสยติ.

ชส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ตาฬ** (ตี, เคาะ). การตี, การเคาะ ชื่อว่า **ตาฬ**. **ชาเสติ** (ย่อมตี, ย่อมเคาะ), **ชาสยติ** (ย่อมตี, ย่อมเคาะ).

^๑ มิลินทปณฺหา. ๕๖.

ปส พนุชเน. ปาเสติ, ปาสยติ.
ปาโส. ปาสนุติ พนุชนุติ สตุเต
เอเตนาติ **ปาโส,** สกฤษปาสาทิ.

มุสิ วิสททเน. วิสททนี อุกุโสมสนัน.
โสมเสติ, โสมสยติ. โสมโส.

ลส สิลยโยเค. สิลยโยโค ลาสียัน
นาฏกนาฏนํ เรจกทานัน. ลาสเสติ, ลาสยติ.
ลาเสนุโต, ลาสเสนุตี. อตุรายัน ปาพิ
“วาเทนุตียาปี ลาสเสนุติ, นัจจนุตียาปี
ลาสเสนุติ, ลาสเสนุตียาปี นัจจนุตี”ติ.^๑
ตตุถ **ลาสเสนุตี**ติ ปีติยา อูปิลวมานา^๒
วีย อุกุจहितวา ลาสียนาฏกํ นาฏนุติ,
เรจกํ เทนุติ.

ปส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **พนุชน**
(ผูก). ปาเสติ (ย่อผูก), ปาสยติ (ย่อผูก).
ปาโส (บ่วง). ชื่อว่า **ปาส** เพราะ
อรรถว่าเป็นเครื่องผูกเหล่าสัตว์, หมายถึง
ถึงบ่วงดักนกเป็นต้น.

มุสิ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **วิสททน**
(ประกาศ, ป่าวร้อง). การประกาศ,
การป่าวร้อง ชื่อว่า **วิสททน.** โสมเสติ
(ย่อประกาศ), โสมสยติ (ย่อประกาศ).
โสมโส (เสียง).

ลส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **ซิลยโยค**
(ประกอบด้วยการแนะนำให้เพื่อนรำ).
การแนะนำให้เพื่อนรำ คือ การยักนักเพื่อน
ให้รำ ได้แก่ การให้วิธีเพื่อนรำ ชื่อว่า
ซิลยโยค. ลาสเสติ (ย่อแนะนำให้เพื่อน
รำ), ลาสยติ (ย่อแนะนำให้เพื่อนรำ).
ลาเสนุโต (แนะนำให้เพื่อนรำอยู่), ลาสเสนุตี
(แนะนำให้เพื่อนรำอยู่). ในที่นี้ มีพระบาลี
นี้ว่า วาเทนุตียาปี ลาสเสนุติ (ย่อ
แนะนำให้เพื่อนรำ ในสำนักของหญิง
ที่ประโคมอยู่บ้าง), นัจจนุตียาปี ลาสเสนุติ
(ย่อแนะนำให้เพื่อนรำ ในสำนักของ
หญิงที่เพื่อนรำอยู่บ้าง). ลาสเสนุตียาปี

^๑ วิ.มหาวิงศ. ๑/๖๑๖/๔๑๖, วิ.จ. ๖/๘๔/๓๔.

^๒ ฉ. อูปิลวมานา.

นจฺจนฺติ (ย่อมพื่อนรำในสำนักของหญิง
ที่แนะนำให้พื่อนรำอยู่บ้าง) ในพระบาลี
นั้น บทว่า ลาเสนฺติ มีความหมายว่า
ลุกขึ้นเหมือนฟูขึ้นไปด้วยความยินดี
ย่อมยังนักพื่อนที่สง่างามให้พื่อนรำ คือ
ให้วิธีพื่อนรำ.

ภฺส อลงฺกาเร. ภฺสเสติ, ภฺสยติ.
วิภฺสเสติ, วิภฺสยติ. ภฺสนํ, วิภฺสนํ.

ภฺส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อลงฺการ
(ประดับ, ตกแต่ง). ภฺสเสติ, ภฺสยติ (ย่อม
ประดับ). วิภฺสเสติ, วิภฺสยติ (ย่อมประดับ).
ภฺสนํ, วิภฺสนํ (เครื่องประดับ).

วส สินฺหนเจทาวหรณฺส.
อวหรณํ ใจริกาย คหณํ. วาเสติ,
วาสยติ. วสา.

วส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สินฺหน
(รักใคร่), เจท (ตัด), อวหรณ (ขโมย).
การถือเอาด้วยการขโมย ชื่อว่า อวหรณ.
วาเสติ (ย่อมรักใคร่), วาสยติ (ย่อม
รักใคร่). วสา (มันเหลว).

ตาส วารณ. วารณํ นิวารณํ.
ตาสเสติ, ตาสยติ.

ตาส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง วารณ
(ห้าม). การห้าม ชื่อว่า วารณ. ตาสเสติ
(ย่อมห้าม), ตาสยติ (ย่อมห้าม).

ธส อุญฺเจ. ธาสเสติ, ธาสยติ.

ธส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อุญฺจ
(แสวงหา). ธาสเสติ (ย่อมแสวงหา),
ธาสยติ (ย่อมแสวงหา).

ภส คหณ. ภาสเสติ, ภาสยติ.

ภส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คหณ
(ถือเอา). ภาสเสติ (ย่อมถือเอา), ภาสยติ
(ย่อมถือเอา).

ปฺส **ธารณ.** ไปเสติ, ไปสยติ,
อาภรณ์ ธารตีติ อดุเถ.

ตุส **ปฺส** **กฺส** **ทส** **ภาสาย.** ตุเสติ,
ตุสยติ. ปฺเสติ, ปฺสยติ. กฺเสติ, กฺสยติ.
ทฺเสติ, ทฺสยติ.

ขุส **อกุโกสน.** ขุเสติ, ขุสยติ.
ขุสนา.

คเวส **มคฺคน.** คเวเสติ,
คเวสยติ. คเวสโก, คเวสโต, คเวสนา,
คเวฏฺจ.

वास **อุปเสว.** वासेति, वासयति.
वासै, आवาสै.

หिस **หิสาย.** หีเสติ, หีสยติ.

ปฺส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **ธารณ**
(ทรงไว้). ไปเสติ, ไปสยติ (ย่อมทรงไว้),
อธิบายว่า ย่อมทรงอาภรณ์.

ตุส **ปฺส** **กฺส** **ทส** ชาติ ใช้ใน
อรรถแห่ง **ภาสา** (กล่าว, พูด). ตุเสติ,
ตุสยติ (ย่อมกล่าว). ปฺเสติ, ปฺสยติ (ย่อม
กล่าว). กฺเสติ, กฺสยติ. (ย่อมกล่าว).
ทฺเสติ, ทฺสยติ (ย่อมกล่าว).

ขุส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **อกุโกสน**
(ด่า). ขุเสติ (ย่อมด่า), ขุสยติ (ย่อมด่า).
ขุสนา (การด่า).

คเวส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **มคฺคน**
(แสวงหา). คเวเสติ (ย่อมแสวงหา),
คเวสยติ (ย่อมแสวงหา). คเวสโก
(ผู้แสวงหา), คเวสโต (อันเขาแสวงหา
แล้ว), คเวสนา (การแสวงหา), คเวฏฺจ
(การแสวงหา).

वास ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **อุปเสวา**
(อยู่). वासेति (ย่อมอยู่), वासयति (ย่อมอยู่).
वासै (การอยู่), आवาสै (ที่อยู่, आवาส).

หिस ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **หิส**
(เบียดเบียน). หีเสติ (ย่อมเบียดเบียน),
หีสยติ (ย่อมเบียดเบียน).

นิवास อจุฉาทเน. วตุถํ นิวาเสติ,
นิवासยติ. ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตุวา.^๑

อัส สงฺฆาเต. อัสเสติ, อัสยติ.
อัสส, อัสสา.

เขตฺถ ๑ **อัสเสติ** โกฎฺจาไสปิ ชนฺโรปิ
วฺจฺจติ. **อัสสาติ** อริสโรโค.^๒

มิส สชฺชเน. เมเสติ, เมสยติ.

รส อสฺสาทเน. รเสติ, รสยติ.
รโส. รสียเต อสฺสาทียเต ชเนหีติ รโส.

นิवास ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง
อจุฉาทน (นุ่งห่ม). วตุถํ นิวาเสติ,
นิवासยติ (ย้อมนุ่งห่มผ้า). ปุพฺพณฺหสมยํ
นิวาเสตุวา (นุ่งห่มแล้วในยามเช้า).

อัส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **สงฺฆาต**
(รวมกัน). อัสเสติ (ย้อมรวมกัน), อัสยติ
(ย้อมรวมกัน). อัสส (ส่วน, ป่า), อัสสา
(โรคริดสีดวง).

ก็ใน **อัส** ธาตุที่ใช้ในอรรถแห่ง
สงฺฆาต (รวมกัน) นี้ ส่วนก็ดี, ป่าก็ดี
ท่านเรียกว่า **อัส**. บทว่า **อัสสา** ได้แก่ โรค
ริดสีดวง.

มิส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **สชฺชน**
(จัดแจง). เมเสติ (ย้อมจัดแจง), เมสยติ
(ย้อมจัดแจง).

รส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **อสฺสาทน**
(ยินดี). รเสติ (ย้อมยินดี), รสยติ (ย้อม
ยินดี). รโส (ความยินดี). ที่ชื่อว่า **รส**
เพราะอรรถว่าอันชนทั้งหลายย้อมยินดี
คือ ย้อมรักใคร่.

^๑ ม.ม. ๑๒/๗๒/๕๕.

^๒ พ.มหา.อ. ๓๘/-/๘๔.

รส สีเนหเน. รเสติ, รสยติ. รโส.

รส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สีเนहन (รักใคร่). รเสติ (ย้อมรักใคร่), รสยติ (ย้อมรักใคร่). รโส (ความรักใคร่).

ตตฤ รเสตีติ สีเนหติ. รโสติ สีเนโห, สีเนหสมฺปนฺนุโห สามคฺคิรโสติ วุจฺจติ, ยํ สนฺธาย พฺราหฺมณา ภควนฺตํ "อรสรูปํ สมณเ โคตโม"ติ^๑ อโวจฺ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รเสตี ได้แก่ ย้อมรักใคร่. บทว่า รโส ได้แก่ ความรักใคร่, ความเกี่ยวเนื่องด้วยความเยื่อใย ท่านเรียกว่า สามัคคีรส ที่พวกพราหมณ์หมายเอา กล่าวกะพระผู้มีพระภาคว่า อรสรูปํ สมณเ โคตโม (พระสมณโคดมมีสภาพไม่เยื่อใย).

สีส อสพฺพปฺโยเค. เสเสติ, เสสยติ. เสโส. วิปฺพฺโพ สีสธาตฺ^๒ อติสเย วตฺตติ. วิเสเสติ, วิเสสยติ. วิเสโส, วิสิฏฺโจ, วิเสสนํ.

สีส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อสพฺพปโยค (ไม่ประกอบกับทุกสิ่ง). เสเสติ (ย้อมเหลือ), เสสยติ (ย้อมเหลือ). เสโส (ของเหลือ, ของเดน). สีส ชาติที่มี วิ อุปสรรค เป็นบทหน้า ใช้ในอรรถแห่ง อติสเย (ยิ่ง). วิเสเสติ (ย้อมทำพิเศษ), วิเสสยติ (ย้อมทำพิเศษ). วิเสโส (ความพิเศษ), วิสิฏฺโจ (อันเขาทำพิเศษแล้ว), วิเสสนํ (วิเสสนะ).

มิสฺส สมฺมิสฺเส. มิสฺเสติ, มิสฺสยติ. สมฺมิสฺเสติ, สมฺมิสฺสยติ. มิสฺโส,

มิสฺส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สมฺมิสฺส (ผสม). มิสฺเสติ, มิสฺสยติ (ย้อมผสม).

^๑ วิ.มหาวิภงฺค. ๑/๓/๓.

^๒ โป. วิปฺพฺโพ อติสเย, วิปฺพฺโพ สีสธาตฺติ. อโย ปาโจ ทิสฺสติ.

มิสฺสีโต,^๑ สมฺมิสฺสีโต, สมฺมิสฺสีโส อิจฺจาทีนึ.
อสมฺพุสชาติเก^๒ **มิสฺสาติ** อิตฺถินํ
 วัตตพพนามํ, ปุริเสหิ สทฺธิ สมฺมิสฺสนตาย.

สมฺมิสฺสีเตติ (ย่อมผสม), สมฺมิสฺสียติ (ย่อมผสม). มิสฺสี (การผสม), มิสฺสีโต (อันเขาผสมแล้ว), สมฺมิสฺสีโต (อันเขาผสมแล้ว), สมฺมิสฺสีโส (การผสม). คำว่า **มิสฺสา** ใน**อสมฺพุสชาติเก** เป็นชื่อที่ควรกล่าวแก่สตรีทั้งหลาย, เพราะความเจอกันกับบุรุษทั้งหลาย.

ซุส ปริตกุกเน. ซุเสติ, ซุสยติ.

ซุส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ปริตกุกน** (ดำริ). ซุเสติ (ย่อมดำริ), ซุสยติ (ย่อมดำริ).

ธส^๓ ปหาสเน. ธเสติ, ธสยติ.

ธส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ปหาสน** (รีนเริง, บันเทิง). ธเสติ (ย่อมรีนเริง), ธสยติ (ย่อมรีนเริง).

มริส ติติกุขาย. มริเสติ, มริสยติ.

มริส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ติติกุขา** (อดทน). มริเสติ (ย่อมอดทน), มริสยติ (ย่อมอดทน).

ปิส เปสเน. เปเสติ, เปสยติ.
 เปสโก, เปสิโต.

ปิส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **เปสน** (ส่งไป). เปเสติ (ย่อมส่งไป), เปสยติ (ย่อมส่งไป). เปสโก (ผู้ส่งไป), เปสิโต (อันเขาส่งไปแล้ว).

^๑ ไป. มิสฺสา มิสฺสีโต.

^๒ ไป. อสมฺพุสชาติเก.

^๓ ฉ. มส.

มุส สทฺเท. โมเสติ, โมสยติ.
อุคฺมุสยฺ โพิธิมณฺเฑ ปโมทิตา.^๑ โมโส.

มุส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **สทฺท**
(ออกเสียง, ประกาศ). โมเสติ (ย่อม
ประกาศ), โมสยติ (ย่อมประกาศ).
อุคฺมุสยฺ โพิธิมณฺเฑ ปโมทิตา (เป็นผู้
เริ่มเรื่องแล้วได้ป่าวร้องที่ควงไม้โพธิพฤกษ์).
โมโส (การประกาศ).

ทิสฺ อฺจุจฺารณ. เทเสติ, เทสยติ.
เทสโก, เทเสตา, เทสิโต, เทสนา.

ทิสฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **อฺจุจฺารณ**
(กล่าว, แสดง). เทเสติ (ย่อมกล่าว, ย่อม
แสดง), เทสยติ (ย่อมกล่าว, ย่อมแสดง).
เทสโก (ผู้แสดง), เทเสตา (ผู้แสดง),
เทสิโต (อันเขาแสดงแล้ว), เทสนา
(การแสดง).

วส อฺจุจฺาทน. วาเสติ, วาสยติ.
นิวาเสติ, นิवासยติ. วตุถฺ.

วส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง **อฺจุจฺาทน**
(นุ่งห่ม). วาเสติ, วาสยติ (ย่อมนุ่งห่ม).
นิวาเสติ (ย่อมนุ่งห่ม), นิवासยติ (ย่อม
นุ่งห่ม). วตุถฺ (ผ้า, เครื่องนุ่งห่ม).

สการนุตธาตฺรูปานิ.

กลุ่มชาติ
ที่ลงท้ายด้วย ส อักษร จบ.

^๑ พ.ชา.อ. ๒๘/-/๑๑๙.

หการนตธาตุ

อรห ปุชายฺ. อรเหติ, อรหยติ.
อรหา, อรหฺ.

“อรหา, ชีณาสโว, อเสกฺโข”ติ
อรหโต นามานิ.

สินเ หสินเเน. สินเเหติ,
สินเหยติ.

วรห หีสายฺ. วรเหติ, วรหยติ.
วราโห. วราโหติ สุกโรปี หตุถิปิ วุจฺจติ.
“เอณฺเยยา จ วราหา จา”ติ^๑ เอตฺถ หิ
สุกโร “วราโห”ติ วุตฺโต, “มหาวราหสฺส
ฯเปฯ นทีสุ ชคฺคโต”ติ^๒ เอตฺถ ปน หตุถิ
“วราโห”ติ.

ธาตุที่ลงท้ายด้วย ห อักษร

อรห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปุชา
(บูชา). อรเหติ (ย่อมบูชา), อรหยติ
(ย่อมบูชา). อรหา, อรหฺ (พระอรหันต์,
ผู้ควรบูชา).

คำศัพท์ที่เป็นชื่อของพระอรหันต์

ศัพท์ที่เป็นชื่อ ของพระอรหันต์
มีดังนี้ คือ อรหา, ชีณาสโว, อเสกฺโข.

สินเ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สินเหน
(รักใคร่). สินเเหติ (ย่อมรักใคร่), สินเหยติ
(ย่อมรักใคร่).

วรห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสา
(เบียดเบียน). วรเหติ (ย่อมเบียดเบียน),
วรหยติ (ย่อมเบียดเบียน). วราโห (หมี,
ช้าง). หมูกี้ดี ช้างกี้ดี ท่านเรียกว่า วราห.
จริงอยู่ หมี ท่านเรียกว่า วราห ในพระ
บาลีนี้ว่า เอณฺเยยา จ วราหา จ (เนื้อ
ทรายและหมีป่า). อนึ่ง ช้าง ท่านก็เรียก
ว่า วราห ในพระบาลีนี้ว่า มหาวราหสฺส
ฯเปฯ นทีสุ ชคฺคโต (เมื่อช้างใหญ่คุมฝูง
ฯลฯ อยู่ในแม่น้ำ).

^๑ พ.ชา. ๒๘/๒๘๖/๑๐๑.

^๒ วิ.จ. ๗/๓๙๗/๒๐๐.

รห จาเค. รหเหติ, รหยติ.	รห ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง จาเค (สละ). รหเหติ (ย่อมสละ), รหยติ (ย่อมสละ).
จห ปริกตถเน. จเหติ, จหยติ.	จห ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปริกตถเน (สรรเสริญ). จเหติ (ย่อมสรรเสริญ), จหยติ (ย่อมสรรเสริญ).
มห ปุชาย์. มเหติ, มหยติ. มหิตโต ราชา มหาราชา. วิหารมโห, เจติยมโห.	มห ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปุช (บูชา). มเหติ, มหยติ (ย่อมบูชา). มหิตโต ราชา มหาราชา (พระราชที่มหาชน บูชาแล้ว ชื่อว่า มหาราช). วิหารมโห (บูชาวิหาร, ฉลองวิหาร), เจติยมโห (บูชาเจติย์, ฉลองเจติย์).
ปห อิจฉาย์. ปเหติ, ปหยติ. ปหา, ปหาลุ, อปีโห, ปหนียา วิภูติโย.	ปห ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อิจฉ (ปรารธนา). ปเหติ, ปหยติ (ย่อม ปรารธนา). ปหา (ความปรารธนา), ปหาลุ (คนโลภมาก), อปีโห (ผู้ไม่มี ตัญหา), ปหนียา วิภูติโย (สมบัติ ทั้งหลายนำปรารธนา).
กุห วิมุหาปน. กุเหติ, กุหยติ. กุหโก. กุหยติ โลกวิมุหาปนํ กโรตีติ กุหโก. กุหนา.	กุห ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วิมุหาปน (ทำให้พิศวง, หลอกหลวง). กุเหติ (ย่อม หลอกหลวง), กุหยติ (ย่อมหลอกหลวง). กุหโก (คนหลอกหลวง). (คำว่า กุหโก ในที่นี้มีวิเคราะห์ว่า) ชื่อว่า กุหก เพราะ

อรรถว่าหลอกลวง คือ ทำให้ชาวโลกเกิดความพิศวง. กุหนา (การ หลอกลวง).

สห ปริสทเน. ปริสหนิ^๑ ฆนฺติ.
สหติ, สหยติ. สหนิ. ฎวาทิกณิกสุส
ปนฺสุส “สหตี”ติ ฐปี.

สห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปริสทน (อดทน). ความอดทน ชื่อว่า ปริสทน. สหติ (ย่อมอดทน), สหยติ (ย่อมอดทน). สหนิ (ความอดทน). ก็ธาตุนี้ หากใช้เป็นฎวาทิกณะจะมีรูปว่า สหตี (ย่อมอดทน, ย่อมอดกลั้น).

ครห วินินฺทเน. ครหติ, ครหยติ.
ครหา. ฎวาทิกณิกสุส ปนฺสุส “ครหตี”ติ
ฐปี.

ครห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง วินินฺทน (ตำหนิ). ครหติ (ย่อมตำหนิ), ครหยติ (ย่อมตำหนิ). ครหา (การตำหนิ). ก็ธาตุนี้ หากใช้เป็นฎวาทิกณะ จะมีรูปว่า ครหตี (ย่อมติเตียน).

หการนตธาตฺฐปานิ.

**กลุ่มธาตุ
ที่ลงท้ายด้วย ห อักษร จบ.**

^๑ ไป. มริสเน, มริสนิ.

พการนุตธาตุ

ตพ ตาพเน. ตาเพติ, ตาพยติ.
ปตาเพติ, ปตาพยติ. ตาพ. **ตพนุติ**
กัสดาพาทิ.

ตพ อาฆาเต. ปุพเพ วิย รูปานิ.

ขพ เกท. ขเพติ, ขพยติ.

อิพ ถวเน. อิเพติ, อิพยติ.

ชพ เปรณ. ไชเพติ, ไชพยติ.

ปีพ อวคาหน. ปีเพติ, ปีพยติ.
นิปปีเพติ, นิปปีพยติ. ปีพนโก, ปีพิโต,
ปีฟา, ปีพนั, นิปปีพนโก.

ธาตุที่ลงท้ายด้วย พ อักษร

ตพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ตาพน
(ตี, เคาะ). ตาเพติ, ตาพยติ. ปตาเพติ,
ปตาพยติ (ย่อมติ, ย่อมเคาะ). ตาพ
([เครื่องดนตรีสำหรับตี คือ] ฆ้อง ฉิ่ง
ฉาบ). บทว่า ตาพ คือ เครื่องดนตรี
มีกังสดาลเป็นต้น.

ตพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อาฆาต
(กระทบ). รูปศัพท์เหมือนข้างต้น.

ขพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เกท
(แตก, ทำลาย). ขเพติ (ย่อแตก),
ขพยติ (ย่อแตก).

อิพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ถวณ
(ชมเชย). อิเพติ (ย่อชมเชย), อิพยติ
(ย่อชมเชย).

ชพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เปรณ
(บด). ไชเพติ (ย่อบด), ไชพยติ (ย่อ
บด).

ปีพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อวคาหน
(เบียดเบียน, บีบคั้น). ปีเพติ, ปีพยติ
(ย่อเบียดเบียน). นิปปีเพติ, นิปปีพยติ
(ย่อเบียดเบียน). ปีพนโก (ผู้เบียด-
เบียน), ปีพิโต (อันเขาเบียดเบียนแล้ว).

ปีฟ้า, ปีพ่น (การเบียดเบียน). นิปปีพ่นโก (ผู้เบียดเบียน).

ลพ อุปเสวาย. ลาเพติ, ลาพยติ. อุปลาเพติ, อุปลาพยติ. **ภวาทิกณ**ภุจาย ปน วิลาสนตุเถ วตุตมานาย เอติสุสา “ลพตี”ติ รูป.

ลพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **อุปเสวา** (เสพ). ลาเพติ, ลาพยติ. อุปลาเพติ, อุปลาพยติ (ย่อมเสพ). ก็ธาตุนี้หากเป็น **ภวาทิกณะ** จะใช้ในอรรถแห่ง วิลาสน (นารัก, งามสง่า) มีรูปกริยาว่า ลพตี.

สิพ เสพเน. เสเพติ, เสพยติ. เสเพนุโต. เอตถ **เสเพตี**ติ เสพิตสทท กโรติ.

สิพ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **เสพน** (ผิวปาก). เสเพติ, เสพยติ (ย่อมผิวปาก). เสเพนุโต (ผิวปากอยู่). ใน **สิพ** ธาตุที่ใช้ ในอรรถแห่ง **เสพน** (ผิวปาก) นี้ บทว่า **เสเพติ** คือ ย่อมกระทำเสียงผิวปาก.

พการนตธาตูปานิ.

**กลุ่มธาตุ
ที่ลงท้ายด้วย พ อักษร จบ.**

**อิติ
จุราทิกณ
อวคณตธาตูปานิ.**

**กลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร อ วรรค
ในจุราทิกณะ
จบเพียงเท่านี้.**

จุราที เอตตกา ทิฏฐา
 ธาตโว เม ยถาพลั
 สุตเตสฺวณฺเณปี เปกฺขิตฺวา
 คณฺหโวห อตฺถยฺตฺติโต.

จฺรปมฺุขคเณ เม สาสนตฺถํ ปวฺตฺโต
 สฺปจฺรหิตกาโม ตมฺปิ สิกฺเขยฺย ธีโร.
 สฺปจฺรณยปาเจ สตฺถุโน ตณฺหิ สิกฺขํ
 วิสุตฺตมิว มํนุญฺณํ อตฺถสาร์ ลมฺภถ.

อติ

นวงฺเค สาฏฺจกเถ
 ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปลคฺคีสฺสุ
 วิญญฺณํ โภสฺลฺลตฺถาย
 กเต สทฺทนีติปฺปรณเ
 จุราทิกณฺปริทีปโน
 อฏฺจาสโม ปริจฺเจโท.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี จุร ธาตุ
 เป็นต้นไว้เพียงเท่านี้ ตามกำลัง
 ทานทั้งหลาย พึงตรวจดูธาตุ
 แม่เหล่าอื่นในพระบาลีแล้ว ถือเอา
 ตามความเหมาะสมแห่งอรรถเกิด.

หมวดธาตุมี จุร ธาตุเป็นธาตุแรก
 ข้าพเจ้ากล่าวไว้ เพื่อประโยชน์
 แก่พระศาสนา ผู้มีปัญญา ผู้ใคร่
 ประโยชน์เกื้อกูล อันไพศาลยิ่ง
 พึงศึกษากลุ่มธาตุดังกล่าวเมื่อนั้น.
 เพราะว่า เมื่อศึกษากลุ่มธาตุนั้น
 ในพระบาลีที่มีหลากหลาย ของ
 พระศาสดา พึงได้รับความ
 อันเป็นแก่นสารน่าชื่นใจ ดูจ
 สุธาโกชนํ ฉะนั้น.

ปริจเฉทที่ ๑๘

อันแสดงธาตุหมวด จุราทิกณะ
 (หมวดธาตุมี จุร ธาตุเป็นต้น)
 ในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนเอาไว้
 เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญ
 ในโวหารแห่งพระพุทธพจน์
 ในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา
 อันประกอบด้วยองค์ ๘
 จบเพียงเท่านี้.

๑๙. สัพพคณวินิจฉยะ ว่าด้วยการวินิจฉัยหมวดธาตุทุกหมวด

อิโต ปรี ปวกุขามิ
สัพพคณวินิจฉัย
โสตุณํ ปฏฐภาวตถํ
ปรเม ปิฎกตฺตเย.

ปัจจุยยาทีวิภาเคหิ
นเยหิ วิวิเธหิ ตํ
สุขคฺคาหาย โสตุณํ
สุณนถ มม ภาสโต.

ตตฺถ ปจฺจโม ภูวาทิคณเณ, ทฺตติโย
รฺฐวาทิคณเณ, ตตฺติโย ทิวาทิคณเณ, จตฺตฺตฺถ
สุวาทิคณเณ, ปญฺจโม กิยวาทิคณเณ, ฉฏฺฐ
คหวาทิคณเณ, สตฺตฺตโม ตนวัติคณเณ,
อฏฺฐโม จุรวาทิคณเณ, อิมฺสฺสมิ ภาควโต
ปาวจเน อฏฺฐวิธา ธาตุคณนา ภวณฺติ.

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าว
วินิจฉัยหมวดธาตุทุกหมวด เพื่อ
ความรอบรู้ของนักศึกษาทั้งหลาย
ในพระไตรปิฎกอันประเสริฐ.

ท่านทั้งหลาย จงสดับคำของ
ข้าพเจ้าผู้กล่าววินิจฉัยนั้นด้วยนัย
หลายประการ มีการจำแนกปัจจัย
เป็นต้น เพื่อการเรียนรู้ได้ง่าย
ของนักศึกษาทั้งหลาย.

ในการวินิจฉัยหมวดธาตุทุกหมวด
นั้น หมวดที่ ๑ ภูวาทิคณะ (หมวดธาตุ
มี ภู ธาตุเป็นต้น), หมวดที่ ๒ รฐวาทิ-
คณะ (หมวดธาตุมี รฐ ธาตุเป็นต้น),
หมวดที่ ๓ ทิวาทิคณะ (หมวดธาตุมี ทิว
ธาตุเป็นต้น), หมวดที่ ๔ สุวาทิคณะ
(หมวดธาตุมี สุ ธาตุเป็นต้น), หมวด
ที่ ๕, กิยวาทิคณะ (หมวดธาตุมี กิ
ธาตุเป็นต้น), หมวดที่ ๖ คหวาทิคณะ
(หมวดธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น), หมวด
ที่ ๗ ตนวัติคณะ (หมวดธาตุมี ตน
ธาตุเป็นต้น), หมวดที่ ๘ จุรวาทิคณะ

(หมวดธาตุมี จุร ธาตุ เป็นต้น). ใน
ปาพจน์ ของพระผู้มีพระภาคนี้ มีหมวด
ธาตุ ๘ หมวด.

เอเตสุ วิภวณปัจจุยวเสน :

ในธาตุทั้ง ๘ หมวดเหล่านั้น มีข้อ
กำหนด ด้วยอำนาจการลงวิภวณปัจจุย
(ปัจจุยสำหรับจำแนกหมวดธาตุ) ดังต่อ
ไปนี้ :

ภูวาทิตอ อกาโร จ

सानุสาโร รุธาทิตอ

อกาโร เจวิวณฺเณ จ

เอกาโรการเมว จ.

อ ปัจจุย ลงท้ายรูปของธาตุหมวด
ภูวาทิคณะ, อ อิ อี เอ และ โอ
ลงท้ายรูปของธาตุหมวดรุธาทิต
คณะ, และลงนิคหิตอาคม.

ยปัจจุโย ทิวาทิมหา

ณฺ ณา อุณา สุวาทิตอ.

กฺยวาทิตอ ปน นาเยว

ปฺปณฺหา^๑ ปน คหาทิตอ.

ย ปัจจุย ลงท้ายรูปของธาตุหมวด
ทิวาทิคณะ, ณฺ ณา และ อุณา
ปัจจุย ลงท้ายรูปของธาตุหมวด
สุวาทิคณะ. นา ปัจจุยเท่านั้น
ลงท้ายรูปของธาตุหมวดกฺยวาทิต
คณะ, ส่วน ปฺป และ ณา ปัจจุย
ลงท้ายรูปของธาตุหมวดคหาทิต
คณะเป็นต้น.

โอยิรา ตฺ ตนาทิมหา

เณ ฌยา จ จฺรธาทิตอ.

อคฺคหิตคฺคหเณน

ปฺจฺจยา ทส ปณฺจ จ.

สำหรับ โอ และ ยิร ปัจจุย
ลงท้ายธาตุหมวดตนาทิคณะ, เณ
และ ฌย ปัจจุยลงท้ายรูปของธาตุ
หมวดจฺรธาทิคณะ, วิภวณปัจจุยมี

^๑ ไป. ฌหาปฺปา.

หิยัตตนิ สัตตมี จ
 วัตตมานา จ ปญจมี
 จตสเสตา ปวฺจฺจนฺติ
 สพฺพธาตูกนามิกา.

เอเตสุ วิสเยเสว
 อกาโร สหุทธุตฺติ
 อญฺเฏตฺร ข ฉ สาทิหิ
 สหาปี จฺปฺลพฺภติ.^๑

“ภวติ โหติ สมฺภวติ
 เชติ ชยติ กียติ
 เทติ ยวติ อิติ เอติ
 อวติ โภติ สงฺกติ.
 ภิกฺขติ ปิวติ ปาติ
 วเทติ วทติ” อิติ
ภวาทิธาตुरूปานิ
 ภวนฺตฺติติ ปกาสะเย.

ทั้งหมด ๑๕ ตัวโดยการนับแล้ว
 ไม่นับซ้ำอีก.

วิภัตติ ๔ หมวดเหล่านี้ คือ
 วัตตมานา ปญจมี สัตตมี และ
 หิยัตตนิ เรียกว่า สัพพธาตูกะ.

อ ปัจจัย ลงในสุทธกัตตาในวิสัย
 (แห่งสัพพธาตูกวิภัตติ) เหล่านี้
 ย่อมมีได้โดยเว้นและประกอบร่วม
 กับธาตุนิททิสฐูปัจจัยมี ข ฉ และ
 ส ปัจจัยเป็นต้น.

บัณฑิตพึงแสดงว่า รูปของธาตุ
 หมวดภวาทิคณะ คือ ภวติ (ย่อม
 มี, ย่อมเป็น), โหติ (ย่อมมี, ย่อม
 เป็น), สมฺภวติ (ย่อมเป็นด้วยดี),
 เชติ (ย่อมชนะ), ชยติ (ย่อมชนะ),
 กียติ (ย่อมซื้อ), เทติ (ย่อมบิณฑไป),
 ยวติ (ย่อมไป), อิติ (ย่อมไป), เอติ
 (ย่อมมา), อวติ (ย่อมรักษา), โภติ
 (ย่อมกล่าว), สงฺกติ (ย่อมสงสัย).
 ภิกฺขติ (ย่อมขอ), ปิวติ (ย่อมดื่ม),
 ปาติ (ย่อมดื่ม), วเทติ (ย่อมกล่าว),
 วทติ (ย่อมกล่าว).

^๑ ไป. จ น ลพฺภติ.

รูป "รณฺธติ รณฺธิติ
 รณฺธติ ปฺน รณฺธิติ
 สุมฺโภติ" จจาทิรูปานิ
รณฺธาทีนฺนติ ทีปเย.

ทิพฺพติ สิพฺพติ เจว
 ยฺชฺชฺมติ^๑ วิชฺชฺติ ตถา
 ฆายติ หายติ^๒ จจาทิ
 รูปมาหุ **ทิวาทินฺ**.

สุณฺเณติ จ สุณฺนาติ จ
 วุณฺเณติ จ วุณฺนาติ จ
 ปาปฺปฺณฺนาติ หิโนติ^๓ติ
 อาทิรูปิ **สุวาทินฺ**.

กิณฺนาติ จ ชินฺนาติ จ
 ฌฺนาติ จ มฺณฺนาติ จ
 อสฺสนฺนาติ" จจาทิรูปญจ
กฺยาทีนฺนติ วิภาวเย.

บัณฑิตพึงแสดงว่า รูปของธาตุ
 หมวด **รณฺธาที**คณฺะ คือ รณฺธติ,
 รณฺธิติ, รณฺธติ, รณฺธิติ (ย่อมปิด),
 สุมฺโภติ (ย่อมปิด) เป็นต้น.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวรูปของธาตุ
 หมวด **ทิวาทิ**คณฺะ เป็นต้น ดังนี้ คือ
 ทิพฺพติ (ย่อมรุ่งเรือง), สิพฺพติ
 (ย่อมเย็บ), ยฺชฺชฺชฺติ (ย่อมประกอบ),
 วิชฺชฺติ (ย่อมปรากฏ), ฆายติ (ย่อม
 ดม = สูดกลิ่น), หายติ (ย่อมเสื่อม).

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวรูปของธาตุ
 หมวด **สุวาทิ**คณฺะ เป็นต้น ดังนี้
 คือ สุณฺเณติ, สุณฺนาติ (ย่อมสดับ),
 วุณฺเณติ, วุณฺนาติ (ย่อมปิดกัน),
 ปาปฺปฺณฺนาติ (ย่อมถึง), หิโนติ (ย่อม
 เป็นไป).

บัณฑิตประกาศว่า รูปของธาตุ
 หมวด **กฺยาที**คณฺะ คือ กิณฺนาติ
 (ย่อมซื้อ), ชินฺนาติ (ย่อมชนะ),
 ฌฺนาติ (ย่อมห้วนไหว), มฺณฺนาติ
 (ย่อมรู้), อสฺสนฺนาติ (ย่อมกิน).

^๑ ฉ. ยฺชฺชฺชฺติ.

^๒ อ. ฆายติ.

เขมฺปฺปติ ปฏิกุคฺคฺหาติ
 สณฺหญฺจ สณฺหโกติ จ
กณฺหํ ตณฺหา จ ตินฺนุญฺห-
 มิจฺจาทิ จ **คหาทินฺ**.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวรูปของธาตุ
หมวด **คหาทิกณะ** เป็นต้น ดังนี้
คือ เขมฺปฺปติ (ย่อเมถือเอา), ปฏิกุ-
คฺคฺหาติ(ย่อมรับ), สณฺหํ (ละเอียด),
สณฺหโก (สิ่งที่ละเอียดลึกซึ้ง), กณฺหํ
(ดำ), ตณฺหา (ความอยาก), ตินฺนุ
(คม), อุญฺหํ (ร้อน).

ตโนติ จ กโรติ จ
 กยิริติ สโนติ จ
สกุโกตปฺปติ ปปฺปติ"-
 จฺจาทิรูปํ **ตนาทินฺ**.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวรูปของธาตุ
หมวด **ตนาทิกณะ** เป็นต้น ดังนี้
คือ ตโนติ (ย่อมขยาย), กโรติ
(ย่อมกระทำ), กยิริติ (ย่อมทำ),
สโนติ (ย่อมให้), สกุโกติ (ย่อม
สามารถ), อปฺปติ (ย่อมถึง),
ปปฺปติ (ย่อมถึง).

โจเรติ โจรยฺนฺเต จ
 จินฺเตติ จินฺตยฺนฺติ จ
มนฺเตติ"จฺจาทิกญฺจาทิ
 รูปมาหุ **จฺราทินฺ**.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวรูปของธาตุ
หมวด **จฺราทิกณะ** เป็นต้น ดังนี้ คือ
โจเรติ, โจรยฺนฺเต (ย่อมขโมย),
จินฺเตติ, จินฺตยฺนฺติ (ย่อมคิด),
มนฺเตติ (ย่อมปรึกษา).

วิกฺรณวเสเนว
 รูปภาทิ ปกาสิโต
ธาตุนํ ธาตุภาทิ-
 กุสลสฺส มตานุโค.

ข้าพเจ้าแสดงประเภทแห่งรูปของ
ธาตุทั้งหลาย ด้วยอำนาจวิภว-
ปัจฉัย ซึ่งคล้ายตามมติของพระ
ศาสดาผู้ทรงฉลาดในประเภทแห่ง
ธาตุ เป็นต้น.

กิริยาย ธารณโต

ชาติไว เอกธา มตา
ทวิธาปี ๑ ปุจฺจนฺติ
สภุมมากมฺมโต ปน.

ตตฺถ **สภุมกา** นาม
คมิภุชาทโย สियุ
ชาสาทโย อภุมมา ๑
อุปสคฺคฺ วินา วเท.

สภุมมากมฺมภูเต
ทิว อิจฺจาทโย ปุน
คเหตุวาน ติธา โหนฺติ
เอวญฺจาปี วิภาวเย.

สภุมเก ทวิธา ภิตฺวา
เอกกมฺมทฺวิกมฺมโต
อภุมเกหิ สทฺธิ เต
ติวิธาปี ภวฺนฺติ หิ.

อภุมกา **รุตาย**
เอกกมฺมา **คมาทโย**
โหนฺติ ทฺวิกมฺมกา นาม
ทฺวิกรวาทโย.

สภุมมากมฺมกตฺตมฺหิ
ธาตฺนมุปสคฺคฺโต

ธาตุ ท่านกล่าวว่ามีอย่างเดียว
เพราะทรงกิริยาไว้ และกล่าวว่ามี
๒ อย่าง โดยเป็นสภุมธาตุและ
อภุมธาตุ.

บรรดาธาตุเหล่านั้น **คมุ** และ
ภุช ธาตุเป็นต้น ชื่อว่า **สภุม-**
ธาตุ, **ชา** ธาตุ และ **สา** ธาตุ
เป็นต้นที่เว้นจากอุปสรรค ชื่อว่า
อภุมธาตุ.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่างเพราะ
ประมวล **ทิว** ธาตุเป็นต้นที่เป็น
สภุมธาตุและอภุมธาตุ บัณฑิต
พึงแสดงแม้อย่างนี้.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่าง เพราะ
จำแนกสภุมธาตุเป็น ๒ ประเภท
คือ **เอภุมธาตุ** และ**ทวิกัมมธาตุ**
กับด้วยอภุมธาตุ.

ธาตุที่กล่าวมาแล้ว(ชา,สา เป็นต้น)
ชื่อว่า **อภุมธาตุ** **คมุ** ธาตุเป็นต้น
ชื่อว่า **เอภุมธาตุ** **ทฺห**, **ภร** และ
วห ธาตุเป็นต้นชื่อว่า **ทวิกัมมธาตุ**.

ความแน่นอนของธาตุ ในความ
เป็นสภุมธาตุ หรืออภุมธาตุ

นียโม นตถิ โส ตสฺมา
น มยา เอตถ วุจฺจติ.

เอกภูจฺจนา **คมิ**จฺจาทิ
ทวิภูจฺจนา **ภุ**ปฺจาทโย
ติภูจฺจนา **สุ**วาทโย เอว
จฺจานโตปิ ติธา มตา.

คุปาทโย นियोเคน
อาชฺชยาตตเต สวทฺธิกา
วจฺจ ตฺรพาทโย^๑ น หิ
วทฺธิกา การิตํ วินา.
ชิ **ช**ิ อิจฺจาทโย ธาตุ
สวทฺธาธุทฺธิกา มตา
อิตติ วทฺธิวเสนาปี
ติวิโร ธาตุสงฺคโห.

อลฺลุตฺตวิกรรณา จ
ลฺลุตฺตวิกรรณา ตถา

เพราะอุปสรรค ย่อมไม่มี เพราะ
เหตุนั้น ความแน่นอนนั้น ข้าพเจ้า
จึงไม่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้.

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวธาตุไว้
๓ อย่าง คือ **ค**มุ ธาตุเป็นต้น มี
ในธาตุคณะเดียว (คือภวาทิคณะ)
ภุ ธาตุและ **ป**จ ธาตุ เป็นต้น มีใน
ธาตุ ๒ คณะ (คือ **ภ**ุ ธาตุ เป็น
ภวาทิคณะและจฺรพาทิคณะ **ป**จ
ธาตุ เป็นภวาทิคณะและทิวาทิ-
คณะ) **สุ** ธาตุเป็นต้น มีในธาตุ
๓ คณะ (คือภวาทิคณะ ทิวาทิ-
คณะและสุวาทิคณะ).

การประมวลธาตุมี ๓ อย่าง ด้วย
อำนาจฤทธิ์ คือ **ค**ุป ธาตุ
เป็นต้นมีการฤทธิ์เสมอ ในเมื่อ
เป็นบทอาชฺชยาต **ว**จฺจ ธาตุ และ **ต**ร
ธาตุเป็นต้นไม่มีการฤทธิ์ เว้นแต่
ลงการิตปัจจย. ส่วนธาตุ มี **ช**ิ
ธาตุและ **ช**ิ ธาตุเป็นต้น ท่านกล่าว
ว่า มีการฤทธิ์และไม่มีการฤทธิ์.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่าง คือ ธาตุ
ที่ไม่ลบลวิกรรณปัจจย ๑ ธาตุที่ลบล

^๑ ไป. อ. ตฺรพาทโย.

ลุตฺตาลลุตฺตวิภวณฺณา

เอวมปิ ติวินฺนา สิญฺญํ

ตตฺตฺราลลุตฺตวิภวณฺณา

คมิ รุธิ ทิวาทโย

ปาภาทโย จินฺนิจฺจาที

กมโต อิตเร สิญฺญํ

สุทฺตฺสสุทฺตฺสรา เอกสุทฺตฺสรา

ตถาเนกสุทฺตฺสราตี จ

ติธา ภวณฺติ **ขุยาตา**

ปาภาลาที กราทโย.

จตุธาทีนโย จาปี

ลพฺภมานวเสน จ

คเหตุพฺโพ นยญฺญุที

ยถาวุตฺตานุสสารโต.

ปฺน สุทฺตฺสสุทฺตฺสรา ธาตุ

เอกสุทฺตฺสรา จ สตฺตธา

วิภวณฺปิฉฉย ๑ ธาตุที่ลบและไม่
ลบวิภวณฺปิฉฉย ๑.

บรรดาธาตุเหล่านั้น **คมุ** ธาตุ **รุธิ**
ธาตุ และ **ทิว** ธาตุเป็นต้น เป็นธาตุ
ที่ไม่ลบวิภวณฺปิฉฉย ธาตุเหล่านี้
ตามลำดับ คือ **ปา** ธาตุ และ **ภา**
ธาตุเป็นต้น (เป็นธาตุลบวิภวณฺ-
ปิฉฉย) และ **จิน** ธาตุเป็นต้น
(เป็นธาตุที่ลบ และไม่ลบวิภวณฺ-
ปิฉฉย เช่น ชยติ, นยติ เป็นรูปที่
ลบวิภวณฺปิฉฉย ส่วนรูปว่า ชินาติ
เป็นรูปที่ไม่ลบวิภวณฺปิฉฉย).

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่าง คือ
ธาตุที่มีสระล้วน เช่น **อิ** ธาตุ
อุ ธาตุ ธาตุที่มีสระ ๑ ตัว เช่น
ยา ธาตุ **ตา** ธาตุ **ปา** ธาตุ **ภา**
ธาตุ **ลา** ธาตุ เป็นต้น และธาตุที่มี
สระหลายตัว เช่น **กร** ธาตุ เป็นต้น.

บัณฑิตผู้รู้ทั้งหลายพึงถือเอาที่ธาตุ
มี ๔ อย่างเป็นต้นด้วยอำนาจธาตุ
ที่ปรากฏ (หลายคณะ) โดยคล้อย
ตามข้อความตามที่กล่าวมาแล้ว.

การประมวลธาตุมี ๑๕ อย่าง คือ
ธาตุที่มีสระล้วน, ธาตุที่มีสระ ๑ ตัว

อาอิวนุณอุวณุนุต

เออิทนต์วสา มตา.

อวณุณิวณุนวณุนุตเต-

การนุตานัน วเสน เว

อเนกสุสธาตุ จ

สตุตธาว ปกิตติตา.

เอว ปนุทธสาปิ

ธาตุนมิธ สงคโท

ตปฺปเภทํ ปกาเสยฺยํ

อิอุอิจุจาทินา วิฑู.

ตตฺร “อิ คติยํ, อิ อชฺฌมยเน, อุ

สทฺเท” อิจุเจเต สฺทฺตฺตฺสฺสธา ธาตโว.

ยา ภา ลา อิจุจาทโย เอกสุสธา

ธาการนุตตา.

จิจิอิจุจาทโย เอกสุสธา **อิ-**

การนุตตา.

ปีอิจุจาทโย เอกสุสธา **อี**การนุตตา.

ซึ่งจำแนกออกเป็น ๗ ประเภท

โดยมีสระท้าย คือ อา อิวัณณะ

อุวัณณะ เอ และ โอ. และธาตุที่

มีสระหลายตัวซึ่งจำแนกออกเป็น

๗ ประเภท โดยมีสระท้าย คือ

อวัณณะ อิวัณณะ อุวัณณะ และ

เอ.

ผู้รู้พึงแสดงประเภทดังกล่าว

ด้วยอำนาจธาตุ คือ อิ ธาตุ และ

อุ ธาตุ เป็นต้น.

ธาตุ ๑๕ หมวด

บรรดาธาตุเหล่านั้น (ธาตุมี ๑๕
หมวด ดังนี้)

(๑) ธาตุที่เป็นสระล้วน เช่น อิ
ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป, ถึง, เป็นไป),
อิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อชฺฌมยเน (สวด,
สาธยาย), อุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สทฺท
(ออกเสียง, กล่าว, พูด).

(๒) ธาตุที่มีสระตัวเดียวมี อา
อักษรอยู่ท้าย เช่น ยา, ภา, ลา เป็นต้น.

(๓) ธาตุที่มีสระตัวเดียวมี อิ อักษร
อยู่ท้าย เช่น จิ จี นิ เป็นต้น.

(๔) ธาตุที่มีสระตัวเดียว มี อี
อักษรอยู่ท้าย เช่น ปี เป็นต้น.

ขุ ทู ฤ อิจฺจาทยเ อเอกสุสรา
อการนฺตา.

(๕) ธาตุที่มีสระตัวเดียวมี **อุ** อักษร
อยู่ท้าย เช่น **ขุ ทู ฤ** เป็นต้น.

ภู หู อิจฺจาทยเ อเอกสุสรา
อการนฺตา.

(๖) ธาตุที่มีสระตัวเดียว มี **อู**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **ภู หู** เป็นต้น.

เข เข เส อิจฺจาทยเ อเอกสุสรา
เอการนฺตา.

(๗) ธาตุที่มีสระตัวเดียวมี **เอ**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **เข เข เส** เป็นต้น.

โส อิจฺจาทยเ อเอกสุสรา **โอ-**
การนฺตา.

(๘) ธาตุที่มีสระตัวเดียวมี **โอ**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **โส** เป็นต้น.

กร ปจ สงคาม อิจฺจาทยเ
อเนกสุสรา อการนฺตา.

(๙) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี **อ**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **กร ปจ สงคาม**
เป็นต้น.

โอม อิจฺจาทยเ อเนกสุสรา **อา-**
การนฺตา.

(๑๐) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี **อา**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **โอม** เป็นต้น.

สกี อิจฺจาทยเ อเนกสุสรา **อิ-**
การนฺตา.

(๑๑) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี **อิ**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **สกี** เป็นต้น.

จกฺขี อิจฺจาทยเ อเนกสุสรา
อี การนฺตา.

(๑๒) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี **อี**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **จกฺขี** เป็นต้น.

อนฺตุ อิจฺจาทยเ อเนกสุสรา **อุ-**
การนฺตา.

(๑๓) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี **อุ**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **อนฺตุ** เป็นต้น.

กกฺขุ อิจฺจาทยเ อเนกสุสรา **อู-**
การนฺตา.

(๑๔) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี **อู**
อักษรอยู่ท้าย เช่น **กกฺขุ** เป็นต้น.

คิเล มิเล อิจฺจาทยเ อเนกสฺสรา
เอการนฺตาติ เอว **ปนฺนรสวิเณ**
ธาตฺสงฺคเห.

อถ เตตฺตีสวิเณปิ ธาตฺสงฺคเห
ภวติ. กถํ ?

ธาตฺ **สฺทฺธสฺสรา** เจว
ปนฺ **เจกสฺสราปิ** ๑

ภการนฺตา **ข**การนฺตา
คนฺตา **มนฺตา** ๑ ธาตฺเว.

จการนฺตา **ฉ**การนฺตา
ชนฺตา **ณฺนตา** ๑ **ณฺนตกา.**

ญการนฺตา **ช**การนฺตา
ทนฺตา **ฒนฺตา** ๑ **ณฺนตกา.**

(๑๕) ธาตุที่มีสระหลายตัวมี เอ
อักษรอยู่ท้าย เช่น **คิเล มิเล** เป็นต้น
การประมวลธาตุมี ๑๕ หมวด อย่างนี้แล.

นอกจากนั้น การประมวลธาตุ
ยังมีอีก ๓๓ หมวด. อย่างไร? คือ

(๑) ธาตุที่มีสระล้วน

(๒) ธาตุที่มีสระตัวเดียว

(๓) ธาตุที่มี ก อักษรอยู่ท้าย

(๔) ธาตุที่มี ข อักษรอยู่ท้าย

(๕) ธาตุที่มี ค อักษรอยู่ท้าย

(๖) ธาตุที่มี ฃ อักษรอยู่ท้าย.

(๗) ธาตุที่มี จ อักษรอยู่ท้าย

(๘) ธาตุที่มี ฉ อักษรอยู่ท้าย

(๙) ธาตุที่มี ช อักษรอยู่ท้าย

(๑๐) ธาตุที่มี ฌ อักษรอยู่ท้าย

(๑๑) ธาตุที่มี ญ อักษรอยู่ท้าย.

(๑๒) ธาตุที่มี ฎ อักษรอยู่ท้าย

(๑๓) ธาตุที่มี ฐ อักษรอยู่ท้าย

(๑๔) ธาตุที่มี ท อักษรอยู่ท้าย

(๑๕) ธาตุที่มี ฒ อักษรอยู่ท้าย

(๑๖) ธาตุที่มี ณ อักษรอยู่ท้าย

ตฺนฺตา เจว ถการนฺตา^๑

ทฺนฺตา ฐนฺตา จ ษนฺตกา.

ปฺนฺตา ผนฺตา พการนฺตา

ภนฺตา มฺนฺตา จ ษนฺตกา.

รฺนฺตา ลฺนฺตา วการนฺตา

สนฺตา หนฺตา จ ฬนฺตกา.

อิติ เตตฺตีสฺสา เภยฺโย

ธาตุนมิธ สงฺคโห.

มเต สตุถุสฺส ตมณฺฬา

ปทาติมฺหิ น ทิสฺสเว

(๑๗) ธาตุที่มี ต อักษรอยู่ท้าย

(๑๘) ธาตุที่มี ถ อักษรอยู่ท้าย

(๑๙) ธาตุที่มี ท อักษรอยู่ท้าย

(๒๐) ธาตุที่มี ฐ อักษรอยู่ท้าย

(๒๑) ธาตุที่มี ษ อักษรอยู่ท้าย.

(๒๒) ธาตุที่มี ป อักษรอยู่ท้าย

(๒๓) ธาตุที่มี ผ อักษรอยู่ท้าย

(๒๔) ธาตุที่มี พ อักษรอยู่ท้าย

(๒๕) ธาตุที่มี ภ อักษรอยู่ท้าย

(๒๖) ธาตุที่มี ม อักษรอยู่ท้าย

(๒๗) ธาตุที่มี ย อักษรอยู่ท้าย.

(๒๘) ธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย

(๒๙) ธาตุที่มี ล อักษรอยู่ท้าย

(๓๐) ธาตุที่มี ว อักษรอยู่ท้าย

(๓๑) ธาตุที่มี ส อักษรอยู่ท้าย

(๓๒) ธาตุที่มี ห อักษรอยู่ท้าย

(๓๓) ธาตุที่มี ฬ อักษรอยู่ท้าย.

พึงทราบการประมวลธาตุไว้ ๓๓
หมวด ในที่นี้ ดังนี้แล.

ในพระบาลีของพระศาสดา ตม ณ
ฬ อักษร ไม่มีปรากฏในเบื้องต้น

^๑ ฉ. อ. ตถา ถนฺตา.

เตเนกสุสรธาตุสุ
ตมณฟ้า น กถียเร.

ของบท เพราะเหตุนี้ **ตม ณ พ**
 อักษร ท่านไม่ได้กล่าวถึงในธาตุ
 ที่มีสระหลายตัว.

อิการนุตติการนุต
 วเสน ตู ยถารห
 นามํ สมุโภติ ธาตุนํ
อติปฺปจฺจยโยคโต.

ชื่อ (พิเศษ) ของธาตุทั้งหลาย ย่อม
 มีได้ตามสมควร ด้วยอำนาจธาตุที่
 มี **อิ** อักษรอยู่ท้ายและมี **ติ** อักษร
 อยู่ท้าย เพราะการประกอบกับ **อิ**
 และ **ติ** ปัจจัย.

ปจิกฺกชฺชิตฺตชาต
 กโรติ ภวติ คมิ
คตฺตคจฺจตฺตโหตฺต
 อาทิวหารมฺหุทธเร.

พึงแสดงอุทาหรณ์เป็นต้นว่า **ปจ**
 (ปจ ธาตุ) **กิกฺกช** (กิกฺกช ธาตุ) **ชฺชิต**
 (ชฺชิต ธาตุ) **ชาต** (ชาต ธาตุ)
กโรติ (กร ธาตุ) **ภวติ** (ภว ธาตุ)
คมิ (คมิ ธาตุ) **คต** (คต ธาตุ)
คจฺจต (คจฺจต ธาตุ) **โหต** (โห ธาตุ).

เอวํ เตตฺตตีสเมเทหิ คหิตฺเตสุ
 นิขิลेषุ ธาตุสุ.

บัณฑิตพึงทราบการประมวลธาตุ
 ในธาตุ ๓๓ หมวดโดยสิ้นเชิง ด้วยอาการ
 อย่างนี้.

วินิจฉัย สห คัพท์

สหีสอิหฺวสา
 สีสหฺทคตฺตี วเท
 สหฺนโต หนฺนโต
สีโหติ หิ คธฺว วฑฺ.

นักไวยากรณ์กล่าวว่า **สีห คัพท์**
 สำเร็จรูปมาจาก **สห** ธาตุ **หีส**
 ธาตุ และ **อิห** ธาตุ ส่วนอาจารย์
 ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า **สีห** เพราะ
 อดทนและเบียดเบียน.

ตถา हि सीहो वातात्पातिप्रिसुस्यम्पि
 सहति, "गी मे पृथुहि माग्निदेहि"ति अतुत्तनो
 कोजरतुद्यय चतुत्तगे पाणे अकणुहनुत्तो
 "मार्हि चतुत्तगे पाणे विसमकते संख्मात्
 आपातेसिनु"ति अनुत्तयवसेन सहितपुपे
 चतुत्तगस्तुतेपि सहति. हीसितपुपे पन
 कायुप्पनने सुग्रमहीसाथये स्तुते हीसति,
 तसुमापि "सीहो"ति वृज्जति. यथा पन
 कनत्तनुज्ञेन आतिअनुत्तविपलुलासतो तगुकि
 वृज्जति, ऐवं हीसननुज्ञेनपि सीहिते
 वेतितपुपे. अथा सपुपिरियापणेषु तपुपि-
 वीरियत्ता सुग्गु ओहितेति **सीहो**.

वृत्तुत्तनुहि :

यथा सीहो मिकराथा
 निसुत्तनुज्ञानजगमे

จริงอย่างนั้น ราชสีห์ย่อมอดทนแม้
 อันตรายมีลมและแดดเป็นต้น ไม่จับสัตว์
 ตัวเล็กเป็นอาหารของตนด้วยคิดว่า จะมี
 ประโยชน์อะไร ด้วยสัตว์จำนวนมากอัน
 เราฆ่าแล้ว ย่อมอดทนแม้ในสัตว์เล็กที่
 ตนควรอดทน ด้วยอำนาจความเอ็นดูว่า
 เราอย่าได้ฆ่าสัตว์เล็กผู้ถึงความไม่เท่าเทียม
 กันเลย. อนึ่ง ราชสีห์ย่อมเบียดเบียนสัตว์
 ใหญ่มีหมูและกระบือเป็นต้นที่ตนควร
 เบียดเบียน, แม้เพราะเหตุนั้น ท่านเรียก
 ว่า สีห. เหมือนอย่างว่า ท่านเรียกว่า ตกุก
 (เปรียง) เพราะอรรถว่าปรารธนา, ด้วย
 การสลับอักษรหน้าเป็นหลัง ฉันใด (สลับ
 คำว่า กนุต เป็น ตกุก), ฟิงทราบว่า สีห
 เพราะอรรถว่าเบียดเบียน โดยการสลับ
 อักษรหน้าเป็นหลัง ฉันนั้น (สลับคำว่า
 หีส เป็น สีห). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สีห
 เพราะอรรถว่าพยายามด้วยดี เพราะ
 มีความเพียรมั่นคงในทุกอิริยาบถ.

สมจริง ดังพระดำรัสที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสไว้ ดังนี้ :

เปรียบเหมือนสีหมฤคราช มีความ
 เพียรไม่ย่อหย่อน ในที่นั่ง ที่ยืนและ

อลีนวิริโย โหติ
 ปคฺคหิตมโน สทาติ.^๑

และที่เดิน ประคองใจไว้ทุกเมื่อ
 ฉะนั้น.

อปโร นโย :

อีกนัยหนึ่ง :

สหนา จ หีสนา จ
 ตถา สีฆชวตฺตโต
 สีโห อิจฺจปี ภาเสยฺย
 สกฺยสีหสฺส สาสเน.

พึงกล่าวว่า ชื่อว่า สีห ในศาสนา
 ของพระสังกยสีหะ เพราะอดทน
 เพราะเบียดเบียน และเพราะไป
 ได้อย่างรวดเร็ว.

วฺตุตฺตญฺหิ **สฺตฺตนิปาตญฺจกถาย**
 “สหนา จ หนนา จ สีฆชวตฺตา จ
สีโห”ติ.^๒

สมจริง ดังคำที่พระอรรถกถาจารย์
 ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาสฺตฺตนิปาตว่า
 ชื่อว่า สีห เพราะอดทน เพราะเบียด-
 เบียน และเพราะไปได้อย่างรวดเร็ว.

อัตถุทธาระของ สีห ศัพท

อิทานิ ตทตฺถุฑฺธาโร วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอัตถุทธาระ
 ของ สีห ศัพทนั้น.

สีหสทฺโท^๓ “สีโห ภิกฺขเว มิค-
 ราชา”ติอาทีสุ มิคราเช อาคโต.

สีห ศัพท ใช้ในอรรถแห่ง มิคราชา
 (พญาเนื้อ) ในประโยคเป็นต้นว่า สีโห
 ภิกฺขเว มิคราชา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย
 สีหะผู้เป็นพญาเนื้อ).

^๑ พุ.พฺท.ธ. ๓๓/๒/๔๓๐.

^๒ พุ.สุ.อ. ๒๑/-/๑๗๓, พุ.จุฬ.อ. ๓๙/-/๔๗๗.

^๓ ที.ปา.อ. ๖/-/๑๓, ส.นิ.อ. ๖/-/๑๙, อัง.ทก.อ. ๑๔/-/๔๒๐, พุ.สุ.อ. ๑๔/-/๑๓๐, พุ.จุฬ.อ. ๓๙/-/๓๒๘,

ฉ. เถรคาถาอฏฺฐกถา. ๑/๕, ฉ. อปทานฎฺฐกถา. ๑/๒๑๙, ฉ. สัมมุตฺตนิกาเยฎฺฐิกา. ๒/๒๓๒.

^๔ อัง.จตุกก. ๒๑/๓๓/๔๒, อัง.ทสก. ๒๔/๒๑/๓๔.

“อถ โข สีโห เสนาปติ เยน
ภควา เตนุปลงฺกมึ”ติอาทีสุ^๑ ปญฺญตฺติยํ.

“สีโหติ โข ภิกฺขเว ตถาคตฺสฺเสตํ
อริวจฺนํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสา”ติ
อาทีสุ^๒ ตถาคเต. ตตฺถ ตถาคเต
อสทิสกปฺปนาย^๓ อาคโต.

เอตฺถเอตํ วุจฺจติ :

สีเห ปญฺญตฺติยญฺจาปี
พุทฺธเ อปฺปฏิปฺคฺคฺเล
อิเมสุ ตีสุ อตฺถesu
สีหสทฺโท ปวตฺตติ.

สีห ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ปญฺญตฺติ
(บัญญัติ) ในประโยคเป็นต้นว่า อถ โข
สีโห เสนาปติ เยน ภควา เตนุปลงฺกมึ
(ครั้งนั้นแล สีหเสนาบดีเข้าเฝ้าพระผู้มี
พระภาคถึงที่ประทับ).

สีห ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ตถาคต
(พระตถาคต) ในประโยคเป็นต้นว่า
สีโหติ โข ภิกฺขเว ตถาคตฺสฺเสตํ อริวจฺนํ
อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย คำว่า สีห นั้น เป็นชื่อของพระ
ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า). ใน
ตัวอย่างนั้น สีห ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
ตถาคต ด้วยความดำริที่หาความดำริใด
เปรียบมิได้.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวสรุป
เป็นคาถาดังนี้ :

สีห ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๓ อย่าง คือ
สีหะ(มิกฺรราช [พญาเนื้อ]) ปญฺญตฺติ
(บัญญัติ) พุทฺธเ อปฺปฏิปฺคฺคฺเล
(พระพุทฺธเจ้า ผู้หาบุคคลเปรียบ
มิได้).

^๑ อ.ญ.ปญฺจก. ๒๒/๓๔/๔๑.

^๒ อ.ญ.ปญฺจก. ๒๒/๙๙/๑๓๗.

^๓ ฉ. สทิสกปฺปนาย.

วินัจฉัย รูป ศัพท

รูปิรูปปติธาคูหิ

รูปสททคตี วเท

“รูปยติ รูปปตี”ติ

วตวา นิพพจนทวยม.

วุตตเบหต คฺรุหิ “รูปยตีติ รูปิ,
วณฺณวิการิ อापชฺชมานํ ททยงฺคตภาวํ
ปกาสเสตีติ อตฺถโ”ติ.^๑ วุตตมปิ เจตํ
“รูปนฺติ เกนญฺเจเน รูปิ ? รูปปนญฺเจนา”ติ.
ภควตา ปเนตํ วุตตํ “กิลฺลจ ภิกฺขเว
รูปิ วเทถ, รูปปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา
รูปนฺติ วุจฺจติ. เกน รูปปติ, สีเตนปิ
รูปปตี”ติ^๒ วิตุถาโร. อตฺถุทฺธาโร^๓ ปนสฺส
เหมญฺสา วุตฺโตว.

นักไวยากรณ์กล่าวว่า รูป ศัพท
สำเร็จรูปมาจาก รูป รูปป ธาคู
และได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ ๒ รูป
คือ รูปยติ และ รูปปติ.

สมจริงดังคำที่ครูทั้งหลายกล่าวไว้
ว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าแสดง หมาย
ความว่า แสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจอันถึง
ความแปรปรวนแห่งผิวพรรณ. สมจริงดัง
คำที่กล่าวไว้ว่า บทว่า รูปิ มีคำถามว่า
ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าอะไร ? ตอบว่า
ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าแปรปรวน. อนึ่ง
พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้ไว้ว่า
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุใด ท่านจึงเรียก
ว่ารูป ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะแปรปรวน
จึงเรียกว่ารูป. แปรปรวนเพราะอะไร ?
แปรปรวนเพราะเย็นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น.
บัณฑิตพึงขยายให้พิสดารเถิด. ส่วน
อรรถุทธาระของ รูป ศัพทนั้น ข้าพเจ้า
ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

^๑ อภ.วิ.อ. ๔๗/-/๗๑. ... วณฺณวิการิ อापชฺชมานํ ททยคตภาวํ ปกาสเสตีติ อตฺถโ.

^๒ อภ.วิ.อ. ๔๗/-/๕.

^๓ อญ.เอกก.อ. ๑๓/-/๖๖๗, ชุ.ป.อ. ๔๐/-/๒๙๕, ๓๖๑, วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๕, ฉ. เถรีคาถาอฎฺฐกถา. ๑๐๑,
ฉ. พุทฺธวํสฎฺฐกถา. ๕๒,๕๕, ฉ. สทฺธมฺมปาสิณี. ๒/๑๕๔, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎฺฐีกา. ๓/๔๓๖.

ปสวเตมนตฺเถน
 ธาตุนา **อุทินา** ปน
สมุทฺทสทฺทนิปฺผลตี
 วเทยฺย มติมา นโร.

เอตฺถ हि **สมุทฺโท**ติ อฏฺฐหิ
 อจฺฉริยพฺภุตธฺมเมหิ สมณฺหาคตฺตฺตา
 สมุทฺทติ อตฺตสนฺนิสฺสิตานํ มจฺฉ-
 มกราทีนํ ปิตฺติโสมนสฺสํ ปสฺวติ ชเนตีติ
สมุทฺโท. อยมสฺมกํ ชนฺติ. อฏฺฐ-
 กถาจริยา ปน “สมุทฺททนฺนุเจเน **สมุทฺโท**,
 กิเลทนฺนุเจเน เตมนฺนุเจนาติ วุตฺตํ
 โหตี”ติ^๑ วทฺนฺติ.

มิลินทปญฺเฑ ปน อายสฺมา
 นาคเสนโน “ภนฺเต นาคเสน สมุทฺโท
 สมุทฺโทติ วุจฺจติ, เกน การณฺน อापปี
 อุทกํ สมุทฺโทติ วุจฺจตี”ติ มิลินฺทเทน
 รมฺภวา ปุญฺโຈ อหา “ยตฺตกํ มหาราชา
 อุทกํ, ตตฺตกํ โลณํ, ยตฺตกํ โลณํ, ตตฺตกํ
 อุทกํ, อุทกสมตฺตฺตา สมุทฺโทติ วุจฺจตี”ติ.

วินิจฉัย สมุทฺท ศัพท์

บัณฑิตกถาว่า **สมุทฺท** ศัพท์
 สำเร็จรูปมาจาก **อุท** ชาติที่มีอรรถ
 ว่า ปสว (หลัง), เตมน (เปียก, ชุ่ม).

ก็ในที่นี้ บทว่า **สมุทฺโท** มีวิเคราะห์
 ว่า ชื่อว่า **สมุทฺท** เพราะอรรถว่าย่อมชุ่ม
 ชื่น เพราะประกอบพร้อมด้วยธรรมที่น่า
 อัศจรรย์ไม่เคยมีมาก่อน ๘ อย่าง คือ
 หลัง ได้แก่ ทำให้เกิดปิตติและโสมนัส
 แก่ปลาและมังกร เป็นต้นผู้อาศัยตน. รูป
 วิเคราะห์นี้ เป็นความเห็นของข้าพเจ้า.
 ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าว
 ชื่อว่า **สมุทฺท** เพราะอรรถว่าเปียกชุ่ม,
 ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เพราะอรรถว่า
 ชุ่มไซก เพราะอรรถว่าเปียกชุ่ม.

แต่ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ท่าน
 พระนาคเสนผู้อันพระยามิลินท์ถามแล้ว
 ว่า ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ ที่เรียกว่า
 สมุทฺท สมุทฺท น้า ท่านเรียกว่า สมุทฺท
 เพราะเหตุไร? (พระนาคเสน) กล่าวแก้
 ว่า ดูกรมหาบพิตร น้ามีจำนวนเท่าใด
 เกลือก็มีจำนวนเท่านั้น, เกลือมีจำนวน

^๑ ส.สพ.อ. ๑๒/-/๗๐.

ตทา รณฺญา มลฺลนฺเทน "กลฺลลลลล ฆนฺเต
นาคเสนา"^๑ติ วุตฺตํ.

เอตฺถ หิ สมํ อุตฺแทน โลณํ เอตฺถาติ
สมุตฺตโตติ นินฺพพจันํ เวทิตพฺพํ "นีโลทฺน"^๒ติ-
อาทิสฺสุ^๓ วีย. ตตฺถ ฆนฺตุนาคเสนมตฺตญจ
อมฺหากํ มตฺตญจ ปกฺติสมุตฺตํ สนฺธาย
วุตฺตตฺตทา น วิรุชฺฌตฺติ, อฏฺฐกถาจรียานํ
มตฺตมฺปิ "ตณฺหาสมุตฺตโต"^๔ติ จ "สมุตฺตโต-
เปโส"^๕ติ จ อาคตานิ สมุตฺตทสริกฺขกานิ จ
ตณฺหาจกฺขุโสตาทีนํ สนฺธาย วุตฺตตฺตทา
น วิรุชฺฌตฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

เท่าใด น้ำก็มีจำนวนเท่านั้น, น้ำท่าน
เรียกว่า สมุทฺร เพราะมีเกลือเสมอกับน้ำ.
ในกาลนั้น พระยามลลินทร์ตรัสว่า ข้าแต่
พระนาคเสนผู้เจริญ ท่านแก้ปัญหาได้.

ก็ในความหมายนี้ ฟังทราบรูป
วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สมุตฺต เพราะอรรถ
ว่าเป็นที่มีเกลือกับน้ำเท่ากัน เหมือนใน
คำเป็นต้นว่า นีโลทฺ (น้ำสีเขียวคราม).
ฟังทราบว่า มติของพระนาคเสนผู้
เจริญ ในมลลินทปัญหานี้ และมติของ
ข้าพเจ้าไม่ขัดแย้งกัน เพราะท่านกล่าว
หมายเอาปกติสมุทฺร, แม้มติของพระ
อรรถกถาจารย์ก็ไม่ขัดแย้ง เพราะท่าน
กล่าวหมายเอาตณฺหา จักขุและโสตะ
เป็นต้นอันเปรียบด้วยสมุทฺร ซึ่งมาแล้ว
ในพระบาลีว่า ตณฺหาสมุตฺตโต (ตณฺหา
เหมือนสมุทฺร) และว่า สมุตฺตโตเปโส
(ปสาทรูปนี้ ชื่อว่าสมุทฺรบ้าง).

^๑ มลลินทปัญหา ๑๒๔.

^๒ ชุ.ชา. ๒๘/๖๙๖/๒๔๗.

^๓ อภ.ส. ๓๔/๖๙๑/๒๗๓.

^๔ อภ.ส. ๓๔/๕๑๖/๑๙๕.

วินิจฉัย ขนธ ศัพท์

ชาติชาติวสา จาปี
 ขนธชาติวเสน วา
 ขนธโต วาปี ชาติมลา
 ธาโต ขันพูปโตปี วา
 ขนธสททสส นิปุตตี
 สทททขนธวิฑู วเท.

ตตถ "สังกัทธิเตน ปณจูปาทานก-
 ขนธชาติ ทุกขชาติ"^๑ วจนโต สยมปิ
 ทุกขธมโมเยว สมานิ ชาติชราพยาธิ-
 มรณทุกขชาติหิ อเนเกหิ ทุกเขหิ ขชชติ
 ขาทิยตีติ **ขนธ**, เตเหว ทุกเขหิ ขณณติ
 อวทारीยตีติปี **ขนธ**, ขนียติ ปริ-
 ขณณตีติปี **ขนธ**, อตเตน วา อตตนิ
 เยน วา ตจจตตตา ขิ สุนณากาโร
 ธาเรตีติปี **ขนธ**, รุปกขนธชาติ.

ผู้รู้แจ้ง ขนธ ศัพท์ กล่าวว่า ขนธ
 ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก ชาติ ชาติ
 บ้าง ขน ชาติบ้าง ขน ชาติบ้าง
 ธา ชาติมี ขิ เป็นบทหน้าบ้าง.

บรรดาชาติเหล่านั้น ชื่อว่า ขนธ
 เพราะอรรถว่าเป็นทุกขธรรมปรากฏอยู่
 แม้เอง ถูกความทุกข์เป็นอนกมีทุกข์
 คือความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และ
 ความตายเป็นต้นเคียงกัน เพราะพระ
 พุทธดำรัสว่า สังกัทธิเตน ปณจูปาทานก-
 ขนธชาติ ทุกขชาติ (แม้อุปาทานชั้น ๕ เป็น
 ทุกข์โดยสังเขป), ชื่อว่า ขนธ เพราะ
 อรรถว่าถูกความทุกข์เหล่านั้นขุดทำลาย
 บ้าง, ชื่อว่า ขนธ เพราะอรรถว่าถูกขุด
 รอบด้านบ้าง, ชื่อว่า ขนธ เพราะอรรถ
 ว่าทรงอาการอันว่างเปล่าไว้ เพราะว่าง
 เปล่าโดยความเป็นตนหรือ หรือว่าโดย
 ความเป็นของตน ได้แก่ ชั้นนี้มีรูปชั้น
 เป็นต้น.

^๑ วิ.มหา. ๔/๑๔/๑๙, ส.มหา. ๑๙/๑๑๖๕/๕๒๙, ขุ.ป.๓๑/๕๙๙/๕๐๗.

อตุตฺถฐาโรโต ปน

ขนฺธสทฺโท^๑ ราสีคุณ-

ปณฺณตฺตีสฺ ๑ รุฬฺหิยํ

โกฏฺจาเส เจว อํเส ๑

วตฺตตฺตฺติ วิภาวเย.

แต่ว่าโดยอตุตฺถฐาโร

บัณฑิตพึงแสดงว่า ขนฺธ ศัพท์
ย่อมนั้นไปในอรรถว่า ราสี (กอง)
คุณ (ความดี) ปณฺณตฺติ (บัญญัติ)
รุฬฺหิ (สำนวน) โกฏฺจาส (ส่วน)
และ อํส (ไหล).

วตฺตตฺตฺติ สมฺไมหวิโนทนิยํ

วิภงฺคภูจกถายํ ขนฺธสทฺโท สมพฺพฺเสสฺ
จาเนสฺ นิปตฺติ ราสีมฺหิ คุณ ปณฺณตฺตฺติยํ
รุฬฺหิยนฺติ.

สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์
กล่าวไว้ ในวิภังคอรรถกถาสัมไมห-
วิโนทนีว ขนฺธ ศัพท์ มีใช้ในฐานะเป็น
จำนวนมาก คือ ราสี (กอง), คุณ
(ความดี), ปณฺณตฺติ (บัญญัติ), รุฬฺหิ
(สำนวน).

ตัวอย่างอรรถต่าง ๆ ของ ขนฺธ ศัพท์

“เสยฺยถาปี ภิกฺขเว มหาสมฺมุตฺเท
น สุกฺรํ อุกฺกสฺส ปมาณํ คเหตุํ
“เอตฺตกาณี อุกฺกาฬฺหกาณี’ติ วา
‘เอตฺตกาณี อุกฺกาฬฺหกสฺตานี’ติ วา
‘เอตฺตกาณี อุกฺกาฬฺหกสฺสหาณีสฺ’ติ วา
‘เอตฺตกาณี อุกฺกาฬฺหกสฺสหาณีสฺ’ติ วา,

ชื่อว่า ขนฺธ ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
ราสี (กอง) ในประโยคเป็นต้นว่า
เสยฺยถาปี ภิกฺขเว มหาสมฺมุตฺเท น สุกฺรํ
อุกฺกสฺส ปมาณํ คเหตุํ ? “เอตฺตกาณี
อุกฺกาฬฺหกาณี’ติ วา เอตฺตกาณี
อุกฺกาฬฺหกสฺตานี’ติ วา เอตฺตกาณี

^๑ อภ.วิ.อ. ๔๗/-/๑, พ.ยติ.อ. ๒๐/-/๓๑๕, อภ.ส.อ. ๔๖/-/๒๙๒, ฉ. วิภงฺคภูจกถายํ. ๒/๒๖, ฉ. วิภงฺค-
อนฺนิกา. ๒/๖.

อถไซ อสงฺเขยโย อปฺปเมยฺโย มหา-
 อุกกขณฺโธเตวฺว สงฺขํ คจฺจตี^๑ติ^๑อาทีสุ
 หิ ราสีโต **ขนฺโธ** นาม. น หิ ปรีตฺตกํ
 อุกกํ อุกกขณฺโธติ วุจฺจติ, พหุกเมว
 วุจฺจติ, ตถา น ปรีตฺตกํ รไซ รชกขณฺโธ,
 น อปฺปมตฺตกา คาโว ควกขณฺโธ, น
 อปฺปมตฺตกํ พลํ พลกขณฺโธ, น
 อปฺปมตฺตกํ ปุณฺณํ ปุณฺณกขณฺโธติ
 วุจฺจติ. พหุกเมว หิ รไซ รชกขณฺโธ,
 พหุกา จ ควาทยโย ควกขณฺโธ, พลกขณฺโธ,
 ปุณฺณกขณฺโธติ วุจฺจติ.

อุทกาพุทฺทสทฺสสาณิตี วา เอตฺตกาณิ
 อุทกาพุทฺทสทฺสสาณิตี วา, อถไซ
 อสงฺเขยโย อปฺปเมยฺโย มหาอุกก-
 ขณฺโธเตวฺว สงฺขํ คจฺจติ (ภิกษุทั้งหลาย
 การถือเอาประมาณน้ำในมหาสมุทรว่า
 น้ำประมาณเท่านี้อาฬหกะ ก็ดี น้ำ
 ประมาณเท่านี้ร้อยอาฬหกะ ก็ดี น้ำ
 ประมาณเท่านี้พันอาฬหกะ ก็ดี น้ำ
 ประมาณเท่านี้แสนอาฬหกะ ก็ดี มิใช่
 ทำได้ง่าย, ที่แต่น้ำนั้น นับไม่ได้ประมาณ
 ไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่ากองน้ำใหญ่ แม้
 ฉนั้นใด ความจริงน้ำที่มีปริมาณน้อย ท่าน
 ไม่เรียกว่าห้วงน้ำ, น้ำที่มีปริมาณมาก
 เรียกว่าห้วงน้ำ. โดยท่านเองเดียวกัน ธุลี
 ที่มีปริมาณน้อย ไม่เรียกว่ากองธุลี.
 วัชว์ที่มีจำนวนน้อย ไม่เรียกว่าฝูงวัชว์.
 กำลังที่มีปริมาณเล็กน้อย ไม่เรียกว่ากอง
 กำลัง. บุญอันมีประมาณน้อย ไม่เรียก
 ว่ากองบุญ. จริงอยู่ ธุลีที่มีปริมาณมาก
 เท่านั้น เรียกว่า กองธุลี, อนึ่ง สัตว์มี
 โคเป็นต้นที่มีจำนวนมาก ท่านเรียกว่า
 ฝูงโค, (กำลังที่มีปริมาณมาก) เรียกว่า
 กองกำลัง, (บุญมีประมาณมาก) เรียกว่า
 กองบุญ.

^๑ อัง. ฎก. ๒๒/๔๕/๕๗, ๓๐๘/๓๗๖.

“สีลกฺขณฺโธ สมาริกฺขณฺโธ”ติ
อาทีสุ ปน คุณโต ขนฺโธ นาม.

“อทุทสา โข ภควา มหนฺตํ
ทารุกฺขนฺธํ คงฺคาย นทียา โสเตน
วฺยฺหฺมานนฺ”ติ^๑ เอตฺถ ปณฺณตฺติโต
ขนฺโธ นาม.

“ยํ จิตฺตํ มโน มานสิํ ๗เปฯ
วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ”ติอาทีสุ^๒
รฺพฺหิตโต ขนฺโธ นาม.

สฺวายมิธฺ ราชิตโต อธิปฺเปโต. อยญฺหิ
ขนฺธญฺโจ นาม ปิณฺฑญฺโจ ปุคฺคญฺโจ
สมฺมญฺโจ ราชญฺโจ, ตสฺมา ราชสิลกฺขณา
ขนฺธาติ เวทิตพฺพา. โภจฺจาสฺมฺมฺโจติปิ
วตฺตํ วญฺญติ. โลกสฺสมิณฺหิ อธิํ คเหตุวา
โจทียมานา “ทฺวีหิ ขนฺเธหิ ทสฺสาม, ตีหิ
ขนฺเธหิ ทสฺสามา”ติ วทนฺติ. อิติ

ก็ ชื่อว่า ขนฺธ ใช้ในอรรถแห่ง คุณ
(ความดี) ในประโยคเป็นต้นว่า สีลกฺขณฺโธ
สมาริกฺขณฺโธ (คุณคือศีล, คุณคือสมาธิ).

ชื่อว่า ขนฺธ ใช้ในอรรถแห่ง
ปณฺณตฺติ (บัญญัติ) ในตัวอย่างนี้ว่า
อทุทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธํ
คงฺคาย นทียา โสเตน วฺยฺหฺมานํ (พระ
ผู้มีพระภาค ได้ทอดพระเนตรท่อนไม้
ใหญ่ถูกกระแสน้ำในแม่น้ำคงคาพัดไป).

ชื่อว่า ขนฺธ ใช้ในอรรถแห่ง รฺพฺหิ
(สำนวน) ในประโยคเป็นต้นว่า ยํ
จิตฺตํ มโน มานสิํ ๗เปฯ วิญฺญาณํ
วิญฺญาณกฺขนฺโธ (จิต ใจ สภาพที่เกิด
ในใจ ฯลฯ วิญฺญาณ วิญฺญาณชั้น).

ขนฺธ ศัพท์นั้น ในบทว่า ปณฺจกฺ-
ขนฺธา นี้ ท่านประสงค์โดยความเป็นกอง.
จริงอยู่ อรรถว่ากอง ก็ได้แก่ อรรถว่าหมู่
อรรถว่ากลุ่ม อรรถว่าก้อน, อรรถว่า
ประชุม, เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่าชั้น
ทั้งหลายมีลักษณะเป็นกอง. หรือควร
กล่าวว่ามีอรรถว่าส่วน ก็ได้. เพราะว่า

^๑ ที.ปา. ๑๑/๒๕๒/๒๔๑, ๔๒๐/๓๐๒.

^๒ ส.สพ. ๑๘/๓๒๒/๒๒๔.

^๓ อภ.ส. ๓๔/๒๑/๑๐.

โกฏฐาสลक्षणา ขนุธาติปิ วตตุํ วมุฏฐติ.
 เอวเมตถ “**รูปกฺขนฺธโรติ** รูปราสี รูป-
 โภฏฐาโส, **เวทนากฺขนฺธโรติ** เวทนาราสี
 เวทนาโกฏฐาโส”ติ อิมินา นเยน อตุโธ
 เวทิตพฺโพ. “**ขนฺธโร** ภาโร” ขนฺธโรโต
 โอตาเรติ, มหาหนุ อุตฺตมกฺขนฺธโร”ติ-
 อาทีสุ^๒ ปน อังโส “**ขนฺธโร**”ติ วุจฺจติ.

คนติดหนี้ในโลกแล้ว. เมื่อถูกทวงหนี้
 ย่อมกล่าวว่า เราจักให้ ๒ ส่วน เราจักให้
 ๓ ส่วน. ด้วยประการดังนี้ จึงควรกล่าว
 ว่า ขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นส่วนก็ได้.
 พึงทราบอรรถในบทว่า ปญฺจกฺขนฺธา นี้
 โดยนัยนี้ว่า บทว่า **รูปกฺขนฺธโร** คือ กองรูป
 หรือรูปส่วนหนึ่ง, บทว่า **เวทนากฺขนฺธโร**
 คือ กองเวทนา หรือเวทนาส่วนหนึ่ง. ส่วน
 บ่า, ไหล่ ท่านเรียกว่า ขนฺธ ในประโยค
 เป็นต้นว่า **ขนฺธโร** ภาโร **ขนฺธโร**โต **โอตาเรติ**
 (ย่อมวางภาระบนบ่าจากบ่า), **มหาหนุ**
อุตฺตมกฺขนฺธโร (พระศาสดาทรงพระนามว่า
 ที่พึงกรมีหนุใหญ่ มีพระอังสะดังพญาวัว).

วินิจฉัย อายตน ศัพท์

อาปุพฺพยตโต จาปี
อายุปฺปทโต ปฺน
ตฺนุโต วา **นิ**โต วาปี
อายตฺนรโว^๓ คโต.

อายตน ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก
อา บทหน้า **ยต** ธาตุบ้าง, **อาย**
บทหน้า ตฺนุ ธาตุบ้าง, (อายตน
บทหน้า) นิ ธาตุบ้าง.

^๑ วิ.มหาวิภังค. ๑/๙๘/๙๑.

^๒ ชุ.พฺพทฺธ. ๓๓/๑๓/๔๘๕. สีนฺหุ อุตฺตมกฺขนฺธโร.

^๓ ที.สี.อ. ๔/ -/๑๘๓, อัง.ทฺก.อ. ๑๔/ -/๒๕๕ ชุ.อ. ๒๐/ -/๕๓๗, ชุ.ป.อ. ๓๘/ -/๓๑, อภิ.ส.อ. ๔๖/ -/๑๒,
 ๔๗/ -/๗๐, วิสุทฺธิ. ๓/๖๐, ฉ. สิลขณฺธวคฺคอกฺกนิทฺตภา. ๑/๔๖๑.

วุดตมปิ เจต :

อายตนโต, อายานํ วา ตนนโต,
อายตสฺส ๑ นยฺนโต **อายตนนฺติ**
เวทิตพฺพ.

จกฺขรฺรฺปาทีสุ หิ ตํตํทวารารมฺมณา
จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา เสน เสน อญฺ-
ภวนาทิกิจฺเจน อายตนนฺติ อญฺจหนฺติ
ขฺยฺนฺติ วายมนฺตีติ วา วุดตํ โหติ.

เต ๑ ปน อายภูเต ธมฺเม เอตานิ
ตนนฺติ วิตุถาเรณฺตีติ วุดตํ โหติ.

อิทฺทฺจ อนมตฺตฺเค สํสาเร ปวตฺตํ
อตีว อายตํ สํสารทฺกฺขํ ยาว น นีวตฺตติ,
ตาว นยฺนฺติ, ปวตฺตยฺนฺตีติ วุดตํ โหติ.

สมจริง ดังคำที่พระอรรถกถาจารย์
กล่าวไว้ดังนี้ :

บัณฑิตพึงทราบว่ (ทวารและ
อารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้นนั้น) ได้ชื่อว่า
อายตน เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะ
แผ่ธรรมที่เป็นไป ในทวารและอารมณ์
ทั้งหลาย ๑ เพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาว
นานไป ๑.

(อรรถนัยที่ ๑ อายตนโต [เพราะ
เป็นที่สืบต่อ]) มีคำอธิบายว่า ก็ธรรมคือ
จิตและเจตสิกที่มีทวารและอารมณ์นั้น ๆ
ย่อมสืบต่อ คือ หมั่นเพียรพยายามไป
ตามกิจมีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นต้น
ของตน ๆ ในทวารและอารมณ์มีจักขุและ
รูปเป็นต้น.

(อรรถนัยที่ ๒ อายานํ ตนนโต
[เพราะแผ่ธรรมที่เป็นไปในทวาร และ
อารมณ์ทั้งหลาย]) มีคำอธิบายว่า ก็แล
ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่
คือขยายธรรมเหล่านั้น ที่เป็นไปในทวาร
และอารมณ์.

(อรรถนัยที่ ๓ อายตสฺส นยฺนโต
[เพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาวนานไป]) มี
คำอธิบายว่า ทุกข์ในสงสารที่ยาวนาน

อิตติ สัพพะเปปีเม ธมฺมา อายตนโต,
 อายานํ วา ตนนโต, อายตสฺส จ นยฺนโต
 อายตนนฺติ วุจฺจติ.

อปัจจ นิवासญฺจานญฺเจเน อากฺรญฺเจเน
 สโมสฺสรณญฺจานญฺเจเน สญฺชาตฺติเตสญฺเจเน
 การณญฺเจเน **อายตน์** เวทิตพฺพ.

ตถา หิ โลกเก "อิสฺสุสฺสรายตน์,
 วาสุเทวายตนนุ"ติอาทิสฺสุ นิवासญฺจานํ
อายตนนฺติ วุจฺจติ.

"สุวณฺณายตน์, รัชตายตนนุ"ติ
 อาทิสฺสุ อากโร.

ยิ่งนัก ซึ่งดำเนินไปในสงสารที่มีเบื้องต้น
 ที่รู้ไม่ได้นี้ ยังไม่หยุดยั้งไปได้เพียงใด,
 ทวารและอารมณ์เหล่านี้ ย่อมนำไป คือ
 เป็นไป เพียงนั้น.

ธรรมแม้ทั้งปวงนี้ ท่านเรียกว่า
 อายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ เพราะแผ่
 ธรรมที่เป็นไปในทวารและอารมณ์
 ทั้งหลาย และเพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาว
 นานไป โดยประการดังกล่าวมาฉะนั้น.

อรรถกถาของ อายตน คัมภีร์

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบที่ชื่อว่า
 อายตน เพราะอรรถว่าเป็น นิवासญฺจาน
 (สถานที่อยู่) ๑ อากฺร (บ่อเกิด) ๑
 สโมสฺสรณญฺจาน (สถานที่ชุมนุม) ๑
 สญฺชาตฺติเตส (แหล่งกำเนิด) ๑ การณ
 (เหตุ) ๑.

จริงอย่างนั้น นิवासญฺจาน (สถานที่
 ที่อยู่) ในโลก ท่านเรียกว่า อายตน ใน
 ประโยคเป็นต้นว่า อิสฺสุสฺสรายตน์, วาสุ-
 เทวายตน์ (เทวาลัยของพระนารายณ์,
 เทวาลัยของพระอิศวร).

อากฺร (บ่อเกิด) ท่านเรียกว่า
 อายตน ในประโยคเป็นต้นว่า สุวณฺณา-
 ยตน์, รัชตายตน์ (บ่อทอง, บ่อเงิน).

สาสนเน ปน “มโนรมเ อายตเน
เสวนุตติ นํ วิหงฺคมา”ติอาทีสุ^๑ สโม-
สฺรณญฺจานํ.

“ทกฺขิณาปถอ คฺขุนํ อายตนฺนุ”ติ
อาทีสุ สญฺชาตติเตโส.

“ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ
ปาปฺณาติ สติ สติ อายตเน”ติอาทีสุ^๒
การณํ.

จกฺขุอาทีสุ จาปี จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมา นินฺวสนฺติ ตทายตฺตวตฺตติตยาติ
จกฺขาทโย จ เนสํ นินฺวาสนฺจฺจานํ.

ก็ในพระศาสนา สโมสฺรณญฺจาน
(สถานที่ชุมนุม) ท่านเรียกว่า อายตน
ในประโยคเป็นต้นว่า มโนรมเ อายตเน,
เสวนุตติ นํ วิหงฺคมา (ฝูงวิหคในป่าอันเป็น
ที่ชุมนุมที่น่ารื่นรมย์ใจ ย่อมเสพต้นไม้
ใหญ่นั้น).

สญฺชาตติเตส (แหล่งกำเนิด) ท่าน
เรียกว่า อายตน ในประโยคเป็นต้นว่า
ทกฺขิณาปถอ คฺขุนํ อายตนํ (แดน
ทกฺขิณาปถเป็นถิ่นกำเนิดของโคทั้งหลาย).

การณ (เหตุ) ท่านเรียกว่า
อายตน ในประโยคเป็นต้นว่า ตตฺร
ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺณาติ สติ สติ
อายตเน (เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุ
นั้นย่อมถึงความเป็นผู้สามารถประจักษ์
ในธรรมนั้น ๆ ได้โดยแท้).

ธรรมคือจิตและเจตสิกอาศัยอยู่ใน
ทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น
เพราะเป็นไป เนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น
เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์มีจักขุ
เป็นต้น จึงชื่อว่า นินฺวาสนฺจฺจาน (สถาน-
ที่อยู่)แห่งจิตและเจตสิกธรรมเหล่านั้น.

^๑ อญฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๘/๔๖.

^๒ อญฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๓/๑๙.

จกฺขาทิสฺส เต อากิณฺณา ตนุ
 นิสุสิตตฺตา ตทารมฺมณตฺตา จาติ
 จกฺขาทโย จ เนสฺสิ อากโร.

จกฺขาทโย จ เนสฺสิ สโมสฺรณญฺจานํ
 ตตฺถ ตตฺถ ทวารารมฺมณวเสน
 สโมสฺรณโต.

จกฺขาทโย จ เนสฺสิ สญฺชาติเทโส
 ตนุสิสุสยารมฺมณภาเวน ตตฺถเว
 อูปฺปตฺติโต.

จกฺขาทโย จ เนสฺสิ การณํ เตสฺสิ
 อภาเว อภาวโต.

เจตสิกธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
 เคลื่อนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะ
 อาศัยจักขุเป็นต้นนั้นแหละ และเพราะ
 มีรูปเป็นต้นนั้นแหละ เป็นอารมณ์
 เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุ
 เป็นต้น จึงชื่อว่า อากร (บ่อเกิด) แห่ง
 จิตเจตสิกเหล่านั้น.

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น
 ชื่อว่า สโมสฺรณญฺจาน (สถานที่ชุมนุม)
 แห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น เพราะจิตและ
 เจตสิกเหล่านั้นประชุมกันอยู่ ในทวาร
 และอารมณ์นั้น ๆ ด้วยอำนาจทวาร และ
 อารมณ์.

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น
 ชื่อว่า สญฺชาติเทส (แหล่งกำเนิด)
 แห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะจิต
 และเจตสิกเหล่านั้นเกิดขึ้นในจักขุเป็นต้น
 เท่านั้น โดยมีจักขุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย
 และมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์.

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น
 ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น
 เพราะไม่เกิดขึ้น เมื่อไม่มีทวารและ
 อารมณ์เหล่านั้น.

อิติ นิवासญฺจานญฺเจเน อากฺรญฺเจเน
สโมสฺรณญฺจานญฺเจเน สญฺชาตฺติเตสฺสญฺเจเน
การณญฺเจนาติ อิมฺเหติ การณฺเหติ เอเต
ธมฺมา **อายตนฺนุติ** วุจฺจฺนุติ, ตสฺมา ยถา
วุตฺเตนตฺเถน จกฺขุ จ ตํ อายตนญฺจาทิ
จกฺขายตฺนํ ๗เปฯ ธมฺมา จ เต
อายตนญฺจาทิ **ธมฺมายตนฺนุติ** เอวํ
ตาเวตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโพ
วินิจฺจโยติ.

ธรรมเหล่านั้น ท่านเรียกว่า
อายตน เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะ
อรรถว่าเป็น นิवासญฺจาน (สถานที่อยู่) ๑
เพราะอรรถว่าเป็น อากฺร (บ่อเกิด) ๑
เพราะอรรถว่าเป็น สโมสฺรณญฺจาน
(สถานที่ชุมนุม) ๑ เพราะอรรถว่าเป็น
สญฺชาตฺติเตสฺส (แหล่งกำเนิด) ๑ เพราะ
อรรถว่าเป็น การณ (เหตุ) ๑ ด้วย
ประการฉะนี้, เพราะเหตุนี้ ฟังทราบข้อ
วินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ โดยอรรถก่อน
อย่างนี้ว่า จักขุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย
โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่า **จกฺขายตนะ** ๗๗ ธรรมเหล่านี้นั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่า **ธมฺมายตนะ**.

อิจฺเจวํ :

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
ดังนี้ :

นิวาโส อากโร เจว
ชาตฺติเตโส จ การณํ
สโมสฺรณญฺจานญฺจ
วุจฺจฺตายตฺนํ อิติ.

นิवास (สถานที่อยู่) ๑ อากฺร
(บ่อเกิด) ๑ ชาตฺติเตสฺส (แหล่ง
กำเนิด) ๑ การณ (เหตุ) ๑
สโมสฺรณญฺจาน (สถานที่ชุมนุม) ๑
ท่านเรียกว่า อายตนะ อย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย อภิธาน ศัพท์

วิทวิเทหิ ธาตุหิ
 อการปฺพโกหิ วา
อนตวิรหิตสทฺ-
 ปฺพเทน ชฺนาปี วา
อวิชาสทฺทนิปฺผลติ
 ทีเปตพฺพา สุธมฺตา.

เอตถ ปุเรตฺถํ อยตฺตญฺเจน กาย-
 ทฺวจริตาที อวินฺทียํ นาม, อลทฺธพฺพนฺติ
 อตฺถเ, ตํ อวินฺทียํ วินฺทตีติ **อวิชา**.^๑

ตพฺพิปริตโต กายสุจริตาที วินฺทียํ
 นาม, ตํ วินฺทียํ น วินฺทตีติ **อวิชา**.

ชนฺธานํ ราสฺฏจํ, อายตฺนानํ
 อายตฺนญฺจํ, ธาตฺวนํ สุณฺณญฺจํ, สจฺจานํ
 ตถฺญฺจํ, อินฺทฺริยานํ อธิปฺตฺยญฺจํ อวิทิตํ
 กโรตีติ **อวิชา**.

บัณฑิตพึงแสดงว่า **อวิชา** ศัพท์
 สำเร็จมาจาก **วิท**, **วิท** ธาตุที่มี **อ**
 เป็นบทหน้าบ้าง **ชฺ** ธาตุที่มี
อนตวิรหิต ศัพท์ เป็นบทหน้าบ้าง.

ในที่นี้ อกุศลกรรมมีกายทุจริต
 เป็นต้น ชื่อว่า **อวินฺทีย** เพราะอรรถว่า
 ไม่ควรบำเพ็ญ อธิบายว่า ไม่ควรได้,
 ธรรมชาติใด ย่อมได้กายทุจริตเป็นต้นนั้น
 ที่ไม่ควรได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น
 ชื่อว่า **อวิชา**.

กุศลกรรมมีกายสุจริตเป็นต้นชื่อว่า
วินฺทีย (ควรได้) เพราะตรงกันข้าม
 กับกายทุจริตนั้น, ธรรมชาติใด ย่อมไม่ได้
 กายสุจริตเป็นต้นนั้นที่ควรได้ เพราะ
 เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อวิชา**.

ธรรมชาติใด ทำอรรถคือความ
 เป็นกองแห่งขันธ์ ไม่ให้ปรากฏ, ทำอรรถ
 คือความเป็นเครื่องสืบท่อแห่งอายตนะ
 ไม่ให้ปรากฏ, ทำอรรถคือความว่างเปล่า

^๑ อภ.วิ.อ. ๔๗/-/๒๑๔. เอวมุปริปี.

แห่งธาตุ ไม่ให้ปรากฏ, ทำอรรถคือความ
จริงแห่งสัจจะ ไม่ให้ปรากฏ, ทำอรรถคือ
ความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ ไม่ให้ปรากฏ,
เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชชา.

ทุกขาทีนํ ปิพฺพาทิวเสน วุตฺตํ
จตุพฺพิธํ อตฺถํ อวิทิตํ กโรตฺติติ **อวิชชา.**

ธรรมชาติใด ทำอรรถ ๔ อย่าง
ที่กล่าว ด้วยอำนาจแห่งอาการมีความ
บีบคั้นเป็นต้นแห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้น
ไม่ให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า อวิชชา.

อนุตวิวิทเต สํสาเร สพฺพภวโยนิ-
คติวิญญาณญฺจิสตฺตาวาเสสฺสุ สตฺเต
ชวาเปตฺติติ **อวิชชา.**

ธรรมชาติใด ยังหมุ่สัตว์ให้เล่นไป
ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และ
สัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารอันปราศจาก
ที่สุด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
อวิชชา.

ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนสฺสุ อิตฺถิ-
ปริสาทีสฺสุ ชวติ, วิชฺชมาเนสฺสปี ชนฺธาทิสฺสุ
น ชวตฺติติ **อวิชชา.**

ธรรมชาติใด ย่อมเล่นไปใน
บัญญัติธรรมทั้งหลายมีหญิงและชาย
เป็นต้นอันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ย่อมไม่
เล่นไปในขันธเป็นต้น แม้ที่มีอยู่จริง
เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
อวิชชา.

ยํ ปน อญฺจกถายํ “อปีจ จกฺขุ-
วิญญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณปฏฺิจฺจ-
สมฺบุปฺปาตปฏฺิจฺจสมฺบุปฺพนานํ ธมฺมานํ

ส่วนคำใดที่ท่านกล่าวไว้ ในอรรถ-
กล่าวอีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
อวิชชา เพราะปกปิดธรรมทั้งหลายที่เป็น

ฉาปนโตปิ อวิชชา^๑ติ วุตตํ, เอตํ น
สททตฺถโต วุตตํ, อถโข อวิชชาย
ฉาปนกิจฺจตฺตา วุตตํ.

ตถา हि **อภิมมฏิกาย** อิทํ วุตตํ :

“พยุชนตฺถํ ทสฺเสตฺวา สภาวตฺถํ
ทสฺเสตฺถุ ‘อปิชา’ติอาทิมาห, จกฺขุ
วิญญานาทีนํ วตฺถารมฺมณานิ ‘อิทํ
วตฺถุ, อิทมารมฺมณนฺติ อวิชชาย ภาตฺถุ
น สกุกาติ อวิชชา ตปฺปฏิจฺฉาทิกกา
วุตฺตา, วตฺถารมฺมณสภาวฉาปนโต เอว
อวิชชาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวสฺส,
ชรามรณาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนภาวสฺส จ
ฉาปนโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจ-
สมุปฺปนฺนฉาปนํ เวทิตพฺพนฺติ.

วัตถุ อารมณํ เหตุเกิด และผลของ
จักขุวิญญานเป็นต้นที่เกิดอาศัยเหตุ.
คํานั้นท่านไม่ได้กล่าวไว้ โดยความ
หมายของศัพท์, ที่แท้แล ท่านกล่าวไว้
เพราะอวิชชามีหน้าที่ปกปิด.

จริงอย่างนั้นในฎีกาพระอภิธรรม
ท่านได้กล่าวคํานี้ไว้ดังนี้ :

พระอรรถกถาจารย์ ครั้นแสดงข้อความตามพยานุชณะแล้วจึงกล่าวว่า อปิชาเป็นต้น เพื่อแสดงข้อความที่เป็นสภาวะ, วัตถุและอารมณํ ของจักขุวิญญานเป็นต้น บุคคลไม่อาจจะหยั่งรู้ได้ว่านี่วัตถุนี้อารมณํ เพราะอวิชชา (ปกปิดไว้) เพราะเหตุนั้น อวิชชา ท่านจึงกล่าวว่า เป็นสภาพปิดบังวัตถุและอารมณํนั้น, ฟังทราบการปิดบังเหตุและผลที่เกิดโดยอาศัยเหตุ เพราะปกปิดสภาพของวัตถุและอารมณํ จึงปิดบังเหตุ และผลที่เกิดอาศัยเหตุ เพราะปกปิดความเป็นปฏิจจสมุปฺปาทแห่งอวิชชาเป็นต้น และปกปิดความเป็นผลที่เกิดอาศัยเหตุแห่งชราและมรณะเป็นต้น.

^๑ อภ.วิ.อ. ๔๗/-/๒๑๕.

ตตถ ทุคคตติคามิกมมสุส วิเสสปุ-
 ปจฺจยตฺตา อวิชาชา 'อวิญฺฑิยํ วิญฺฑิตี'ติ
 วุตฺตา, ตถา วิเสสปุจฺจโย วิญฺฑนียสุส น
 โหตีติ 'วิญฺฑิยํ น วิญฺฑิตี'ติ จ, อตฺต-
 นิสุสิตานํ จกฺขุวิญญาณาทีนํ ปวตฺตาปนํ
 อปุปาทนํ อายตนํ, สมฺโมหภาเวเนว
 อนภิสสมยภูตตฺตา 'อวิทิตํ อญฺญาตํ
 กโรติ, อนุตฺตวิริเต ชวาเปตี'ติ วจฺจน-
 คมวิปริยายวิการวินาสธาตฺตถวิเสส-
 โยเคหิ ปญฺจวิธสุส นินฺนตฺติลกฺขณสุส
 วเสน ตีสุปิ ปเทสุ อการวิการชกาเร
 คเหตุวา อญฺเณสํ วจฺจนานํ โลบิ
 กตฺวา ชการสุส จ ทุตฺติยสุส อาคมํ กตฺวา
อวิชาชาติ วุตฺตา"ติ.^๒

ในเรื่องนั้น อวิชาชา ท่านกล่าวว่า
 อวิญฺฑิยํ วิญฺฑิตี (ได้กายสุจริตเป็นต้น
 ที่ไม่ควรได้) เพราะเป็นปัจจัยพิเศษของ
 กรรมที่นำไปสู่ทุกข์, โดยทำนองเดียวกัน
 ยังไม่เป็นปัจจัยพิเศษ ของกายสุจริต
 เป็นต้นที่ควรได้ เพราะเหตุนั้น อวิชาชา
 ท่านกล่าวว่า วิญฺฑิยํ น วิญฺฑิตี (ย่อมนิ
 ได้กายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้), การยัง
 จักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งอาศัยตนให้
 เป็นไป คือ ให้เกิดขึ้น จัดเป็นอายตนะ.
 ท่านกล่าวว่า อวิทิตํ อญฺญาตํ กโรติ
 (ย่อมนิกระทำไม่ให้อปรากฏคือทำให้ไม่รู้),
 อนุตฺตวิริเต ชวาเปตี (ให้เล่นไป ใน
 สงสารอันปราศจากที่สุด) เพราะเป็น
 สภาพไม่รู้แจ้ง โดยความเป็นสภาพหลง.
 คำว่า อวิชาชา ท่านกล่าวไว้เพราะถือเอา
 อ อักษร วิ อักษร และ ช อักษร ในบท
 ทั้งสาม เพราะลบอักษรอื่น และเพราะ
 ลง ช อักษรอาคมตัวที่สอง ด้วยอำนาจ
 แห่งลักษณะของนินฺนตฺตินัย ๕ ประการ
 คือ ลงอาคม, สลับอักษร, เปลี่ยนอักษร,
 ลบอักษร และประกอบด้วยอรรถพิเศษ
 ของธาตุ.

^๑ ไป. คมวิปริยย ...

^๒ ฉ. วิภังคมูลฎีกา. ๒/๘๙, ๙๐.

วินิจฉัย อรห ศัพท์

อรหธาตุโต เณยยา
อรหสททสนฺจิติ
 อรรูปปทหน-
 ธาตุโต วาถวา ปน
 รหโต รหิตโต จาปี
 อการปฺพพโต อิต
 วุจฺจเต นสฺส^๑ นิปฺผลตฺติ
 อารกาทิวรสฺสิตา.

ตถา หิ **อรหฺนฺติ**^๒ อคฺค
 ทกฺขิเณยฺยตฺตา จีวราทิปจฺจเย อรหฺติ
 ปุชฺชาวิเสสญฺจาติ อรหฺ.

วุดฺตตฺตฺตฺ :

ปุชฺชาวิเสสฺ สห ปจฺจเยหิ
 ยสฺมา อຍฺ อรหฺติ โลกนาถ
 อตฺถานุรูป **อรหฺนฺติ** โลก
 ตสฺมา ชินฺ อรหฺติ นามเมตฺนฺติ.^๓

ข้าพเจ้าจะกล่าวรูปสำเร็จของ อรห
 ศัพท์นั้น บัณฑิตพึงทราบความ
 ตั้งอยู่แห่ง อรห ศัพท์นั้น โดย
 อรห ธาตุ บ้าง อร บทหน้า หน
 ธาตุบ้าง อาร บทหน้า หน ธาตุ
 บ้าง อ บทหน้า รห ธาตุบ้าง อ
 บทหน้า รหิ ธาตุบ้าง โดยอาศัย
 ศัพท์ว่า อารกา เป็นต้นบ้าง.

จริงอย่างนั้น บทว่า อรหฺ มี
 วิเคราะห์ว่า พระผู้มีพระภาคทรง
 พระนามว่า อรหฺ (ผู้ควรรับการบูชา)
 เพราะควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและควร
 รับการบูชาอย่างวิเศษ เพราะพระองค์
 เป็นอัครทักขิไณยบุคคล.

สมจริง ดังคำที่พระอรรถกถาจารย์
 กล่าวไว้ดังนี้ :

เพราะเหตุที่พระโลกนาถเจ้านี้
 ทรงควรรับการบูชาอย่างวิเศษ
 พร้อมทั้งปัจจัยทั้งหลาย ฉะนั้น
 พระองค์ผู้เป็นพระชินะ จึงควร

^๑ ฉ. อสฺส.

^๒ วิ.มหา.วิภังค.อ. ๑/-/๑๓๖, ส.ส.อ. ๑๐/-/๔๔๙, พ.อุ.อ. ๑๙/-/๔๐๒, วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๓.

^๓ วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๕๗.

พระนามว่า **อรห** ซึ่งคล้ายตาม
เนื้อความ ในโลก.

ตถา โส กิเลสาร์โย มคฺเคน หนีติ
อรห.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น
ทรงกำจัดข้าศึกคือกิเลสได้ ด้วยมรรค
เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า **อรห**
(ผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลส).

วุดฺตตฺตฺตฺต :

สมจริง ดังคำที่พระอรรถกถาจารย์
กล่าวไว้ดังนี้ :

ยสฺมา ราคาทีสงฺฆาตา
สพฺเพปิ อรโย หตา
ปญฺญาสตุเถน นาเถน
ตสฺมาปี **อรห** มโตติ.^๑

เพราะข้าศึกกล่าวคือกิเลสมีราคา
เป็นต้นแม้ทั้งสิ้น อันพระผู้มี
พระภาคผู้เป็นนาถะ ทรงกำจัด
เสียแล้ว ด้วยศัสตราคือปัญญา
เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏพระนาม
ว่า **อรห**.

ยญฺเจตฺติ อวิชฺชาภวตฺตณฺหามยนาภิ-
ปฺปญฺญาทิสฺสสงฺฆารารํ ชรามรณฺเนมิ
อาสวสมฺมุทยมเยน อกฺุเชน วิชฺฌิตฺวา
ติภวเรถ สมายโชติ อนาทิกาลปฺปวตฺติ
สํสารจกฺกํ, ตสฺส โส โพิธมฺนฺเต วัริย-
ปาเทหิ สีสปฺจวิญฺ ปติญฺจาย สทฺธาหตุเถน
กมฺมกฺุชยกรํ ฌานปรสฺสุ คเหตุวา สพฺเพ
อเร หนีติปี **อรห**.

อนึ่ง สังสารจักร (ลัทธิคือสงสาร)
นั้นใด อันมีคุณทำด้วยอวิชชาและภว-
ตฺตณา มีอภิสังขาร มีปญฺญาภิสังขาร
เป็นต้นเป็นชีก้า มีชราและมรณะเป็นกง
สอดด้วยเพลอันทำด้วยอาสวสมฺมุทฺย
ประกอบเข้าไว้ในตัวรถคือไตรภพ หมุน
ไปตามกาล อันมีเบื้องต้นไม่ปรากฏ,
พระองค์ทรงประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพี
คือศีล ด้วยพระยุคลบาทคือวิริยะแล้ว

^๑ วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๓.

ทรงถือขวานคือพระญาณอันทำความสิ้น
กรรมด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงทำลาย
ซึ่งกำทั้งสิ้น ของสังสารจักรนั้นที่ควงไม้โพธิ์
แม้เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า
อรหัน (ผู้ทำลายซึ่งกำของลือคือสังสาร).

วุดุตตญจ :

อรสา สัมสารจกุกสุส
หตา ภาณาสินา ยโต
โลกนาถน เตเนส
อรหนุตติ ปุจจุตตีติ.^๑

ตถา อุตตหิตัม ปุริหิตญจ ปุริปุเรตุ
สมุมมา ปฏิปชชุนเตหิ สาธุหิ ทูโรโต
รหิตพพา ปริจจุชิตพพา ปุริหิตพพาติ
รหา, ราคาทโย ปาปธุมมา, น สนุตติ
เอตสุส รหาติ อรหัน. "อรโห"ติ วุดุตตพเพ
โอกการสุส สานุสสารี อการาเทส กตวา
"อรหนุ"ติ วุดุตตี.

สมจริง ดังคำที่พระอรชรกถาจารย์
กล่าวไว้ดังนี้ :

เพราะซึ่งกำแห่งสังสารจักร พระ
โลกนาถเจ้า ทรงทำลายเสียแล้ว
ด้วยดาบคือพระญาณ เพราะ
ฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า
อรหัน.

อนึ่ง บาปกรรมมีรากะเป็นต้น
ชื่อว่า รหะ เพราะอรชรกว่าสัตบุรุษผู้
ปฏิบัติชอบ เพื่อบำเพ็ญประโยชน์ตน
และประโยชน์ผู้อื่นพึงสละ คือ พึงสละ,
บาปกรรมที่ชื่อว่า อรหะ ไม่มีอยู่แก่พระ
ผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพราะเหตุนั้น
พระผู้มี พระภาคพระองค์นั้น จึงทรงพระ
นามว่า อรหัน (ผู้ละบาป). เมื่อควรจะ
กล่าววว่า อรโห แต่ท่านกล่าววว่า อรหัน
เพราะแปลง โอ อักษรเป็น อ อักษร
พร้อมทั้งลงนิกหิตอาคม.

^๑ วิสุทธิ. ๑/๒๕๖.

อาห จ :

ปาปธมฺมา รหา นาม
 สาธุหิ รหิตพฺพโต
 เตสํ สฺมุจฺจ ปหีนตฺตา
 ภควา **อรห** มโตติ.^๑

อถวา ชีณาสเวหิ เสกฺขเชหิ
 กฺลฺยาณปฺถุชฺชเนหิ จ น รหิตพฺพโ น
 ปริจฺจชิตพฺโพ, เต จ ภควตฺตาติ อรห.

อาห จ :

เย สจฺฉิกตสทฺถมฺมา
 อริยา สฺทฺถโคจฺรา
 น เตหิ รหิตโ ไหติ
 นาถิ เตนารหํ มโตติ.^๒

ก็ พระโบราณาจารย์ ได้กล่าว
 คาถาประพันธ์ไว้ดังนี้ :

บาปกรรม ชื่อว่า รหะ เพราะอัน
 สาธุชนควรเว้น พระผู้มีพระภาค
 ทรงพระนามว่า อรหิ เพราะ
 ทรงละบาปกรรมเหล่านั้นได้ อย่าง
 เด็ดขาด.

อีกนัยหนึ่ง พระชีณาสพ พระเสขะ
 และกัลยาณปฺถุชน ไม่พึงละพระผู้มี
 พระภาค, และพระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรง
 ละพระชีณาสพเป็นต้นเหล่านั้น เพราะ
 เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหิ (ผู้ที่
 พระชีณาสพเป็นต้นไม่พึงละ).

ก็พระโบราณาจารย์ได้กล่าวคาถา
 ประพันธ์ไว้ดังนี้ :

พระอริยเจ้าเหล่าใด ผู้รู้แจ้งพระ
 สัทธรรมแล้ว มีอารมณ์อันบริสุทธิ์
 พระผู้มีพระภาคผู้เป็นนาถะ เป็น
 ผู้อันพระอริยเจ้าเหล่านั้น ไม่ละ
 แล้ว เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนาม
 ว่า อรหิ.

^๑ ปรมตฺถมณฺฑลฺสา. ๑/๓๒๘, สารตฺถทีปนี. ๔/๓๕๑, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๒/๒๔๖.

^๒ ปรมตฺถมณฺฑลฺสา. ๑/๓๒๙, สารตฺถทีปนี. ๔/๓๕๒, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๒/๒๔๖.

รโหติ จ คมนํ วุจฺจติ, นตฺถิ
 เอตฺสฺส รโห คมนํ คตฺถิสฺส ปจฺจชาตตีติ
อรหํ.

อาห จ :

รโห วา คมนํ ยสฺส
 สํสาเร นตฺถิ สพุพฺโส
 ปหีนชาตีมรณ
อรหํ สุคโต มโตติ.^๑

ปาสํสตุตา วา ภควา **อรหํ.**
 อกฺขรจินฺตกา หิ ปสํสายํ **อรหสฺส**ทํ
 วณฺเณนฺตติ. ปาสํสภาโว จ ภควโต
 อนนฺตยสารถารณเณ ยถาภุจฺจคฺคณาริคโต
 สเทวเก โลเก สุปฺปติฏฺฐิจิโต. อิติ ปาสํ
 สตุตทาปิ ภควา **อรหํ.**

ก็การไป ท่านเรียกว่า รห, การไป
 คือ การกลับมาเกิดในภพ ย่อมไม่มีแก่
 พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพราะเหตุ
 นั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงทรง
 พระนามว่า อรหํ (ผู้ไม่มีการไปในภพ).

ก็พระโบราณจารย์ได้กล่าวคาถา
 ประพันธ์ไว้ดังนี้ :

อีกนัยหนึ่ง รหะ คือ การไปใน
 สงสารไม่มี แก่พระผู้มีพระภาค
 พระองค์ใด โดยประการทั้งปวง
 พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น
 ทรงละชาติและมรณะได้แล้ว
 เสด็จไปได้แล้ว บัณฑิตจึงขนาน
 พระนามว่า อรหํ.

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรง
 พระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ควรแก่
 การสรรเสริญ. จริงอยู่ นักไวยากรณ์
 ทั้งหลาย ย่อมพรรณนา อรห ศัพท์ใน
 ความหมายว่า ปัสสา (สรรเสริญ). ก็ความ
 ที่พระผู้มีพระภาค เป็นผู้ควรสรรเสริญ
 เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงได้แล้วด้วยคุณตาม
 ความเป็นจริง ไม่ทั่วไปแก่คนอื่น ดำรง
 อยู่แล้วด้วยดีในโลกพร้อมทั้งเทวโลก.

^๑ ขุ. ปรมตฺถมณฺฑลฺสา. ๑/๓๓๐, สารตฺถทีปนี. ๔/๓๕๓, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๒/๒๔๖.

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **อรห** (ผู้ควรสรรเสริญ) แม้เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญด้วยประการฉะนี้แล.

อาห จ :

ก็พระโบราณาจารย์ ได้ประพันธ์คาถาไว้ดังนี้ :

คุณิ สทิสเ นตถิ
 ยสุมมา โลกเ สเทวเก
 ตสุมมา ปาสสิยตตปิ
 อรห^๑ ติปทุตตโมติ.^๒

เพราะพระผู้มีพระภาค ไม่มีผู้เสมอเหมือนด้วยคุณธรรมในโลกพร้อมทั้งเทวโลก เพราะเหตุฉะนั้นพระองค์ผู้ทรงสูงสุด กว่าสัตว์สองเท้าจึงทรงพระนามว่า **อรห** (ผู้ควรสรรเสริญ) แม้เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญ.

อิมานิ นิพพจนานิ "**อรห ปุชาย**, **หน หีสาย**, **รห จาเค**, **รหิ คติย**"ติ อิมสั ธาตุณั วเสน อธิ วุตตานิ. กิเลเสหิ อารกตตทา "**อรห**"ติ จ ปาปกกรณรหามาภาวา "**อรห**"ติ จ อสปุปริสานัน อารกา ทูเรติ "**อรห**"ติ จ สปุปริสานัน อารกา อาสนุนเนติ "**อรห**"ติ จ นิพพจนานิ ปน ธาตุสททนิสสุสิตานิ น โหนตตีติ อธิ น คหิตานิ. ปัสสา ปน อตถโต ปุชา เอวาติ "**อรห ปุชายน**"ติ

ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้กล่าววิเคราะห์เหล่านี้ ด้วยอำนาจแห่งธาตุเหล่านี้ คือ **อรห ปุชาย** (อรห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปุชา [บุชา]), **หน หีสาย** (หน ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสา [เบียดเบียน]), **รห จาเค** (รห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง จาค [สละ]), **รหิ คติย** (รหิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ [ไป, ถึง, เป็นไป]). ส่วนรูปวิเคราะห์ทั้งหลาย คือ ชื่อว่า อรห เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส, ชื่อว่า อรห เพราะ

^๑ น. ทวิ...

^๒ ปรมตถมณฺชสา. ๑/๓๓๐, สารตถทีปนี. ๔/๓๕๔, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๒/๒๔๖.

ธาตุสุส อตุโธ ภวิตุ ยตุโตติ อิธ
อเมหิ คหิตา, อฏฐกถาจริเยหิ ต
อรรหสททสุส ลพภมานวเสน สพเพปิ
อตุธา คหิตา ธาตุนิสฺสูตฺตา จ อธาตุ-
นิสฺสูตฺตา จ. กถํ?

อารกตฺตา หตตฺตา จ
กิลฺลสารีนฺน โส มฺนิ
หตสฺสสารจกฺกาโร
ปจฺจยาทีน จารโห
น รโห กโรติ ปาปานิ
อรรห เตน วุจฺจตีติ.^๑

ไม่มีที่ลับในการทำบาป, ชื่อว่า อรรห
เพราะเป็นผู้ที่อยู่ในที่ไกลจากอัสตบุรุษ และ
ชื่อว่า อรรห เพราะเป็นผู้ที่อยู่ใกล้กับอัสตบุรุษ
ไม่ได้อาศัยศัพท์คือธาตุ เพราะเหตุนั้น
ข้าพเจ้าจึงไม่นำมาแสดงไว้ในที่นี้. ส่วน
การสรรเสริญโดยความหมายก็คือการบูชา
นั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงเหมาะสมเพื่อ
จะใช้เป็นความหมายของธาตุ คือ อรรห
บูชา (อรรห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง บูชา
[บูชา]) ข้าพเจ้าจึงแสดงไว้ ในที่นี้
ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา, ส่วนพระอรรถ-
กถาจารย์ทั้งหลาย ถือเอาความหมาย
แม้ทั้งหมด ทั้งที่อาศัยธาตุ และไม่ได้
อาศัยธาตุ ด้วยอำนาจที่ปรากฏอยู่แห่ง
อรรห ศัพท์. อย่างไร?

พระมุนีเจ้านั้น ทรงพระนามว่า
อรรห เพราะเป็นผู้ไกลจากกิลเลส
เพราะกำจัดข้าศึกคือกิลเลส เพราะ
ทำลายซึ่งกำแพงสังสารจักร เป็นผู้
ควรรับทักษิณาทาน มีปัจจัย
เป็นต้นและไม่ทรงทำบาปในที่ลับ
เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า
อรรห.

^๑ วิสุทธิ. ๑/๒๕๗, สมณุตปาสาทิกา. ๑/๑๑๙.

ฎีกาจริเยหิปี ตเถว คหิตา. กถ ?

แม้พระฎีกาจารย์ ก็ถือเอา
ความหมายเหมือนอย่างนั้น. อย่างไร ?

อารกา มนุทพุทฐิณี
อารกา จ วิชานต์
รหانی สุปฺปหีนตฺตา
วิทฺฐนฺมรฺเหยยโต
ภเวสุ จ รหามาภา
ปาสสา อรหิ ชิโนติ.^๑

พระชินเจ้า ทรงพระนามว่า อรหิ
เพราะเป็นผู้ไกล จากผู้มีปัญญา
ทราวม เพราะเป็นผู้ไกลกับผู้รู้แจ้ง
เพราะทรงละบาปธรรมที่ควรละได้
อย่างเด็ดขาด เพราะเป็นผู้อันผู้รู้
ไม่พึงละ เพราะไม่มีการไปในภพ
และเพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญ.

ยถา ปน **อรหิสททสุส,** เอว
อรหาสททสุสาปี นิพฺพจนานิ เวทิต-
ตพฺพานิ.

เหมือนอย่างว่า บัณฑิตพึงทราบ
รูปวิเคราะห์ทั้งหลายแม้ของ อรหิ ศัพท์
ฉันใด ก็พึงทราบรูปวิเคราะห์ทั้งหลาย
แม้ของ อรหา ศัพท์ ฉันนั้น.

วินิจจัย สุกต ศัพท์

สุปฺพุพฺพคฺมิโต เจว
สุปฺพุพฺพคฺทิโตปี จ
ธีโร **สุคตสททสุส**
นิปฺพตฺตี สมฺมทฺริเย.

บัณฑิตพึงแสดงว่า **สุคต ศัพท์**
สำเร็จรูปมาจาก **สุ** บทหน้า **คมุ**
ธาดุ และ **สุ** บทหน้า **คท** **ธาดุ**.

เอตฺถ हि **สุคโตติ** โสภนํ คตํ
เอตฺตฺสชาติ สุกโต, สุนฺทริ จานํ คโตติ
สุคโต, สมฺมา คโตติ สุกโต, สมฺมา จ

ก็ในที่นี้ บทว่า **สุคโต** นักศึกษา
พึงถือเอาความหมายอันอาศัยธาตुแล้ว
พึงกระทำความสำเร็จรูปศัพท์ว่า พระ

^๑ ปรมตฺถมณฺยฺสสา. ๑/๓๓๐, สารตฺถทีปนี. ๑/๓๕๔. ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๒/๒๔๖.

คทตีติ สุกโตติ ธาตุนิสูลิตํ อตุถํ
คเหตุวา สททนีปมตติ กาทพพา.

ผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สุกโต เพราะ
อรรถว่ามีการเสด็จไปงาม, ผู้มีพระภาค
ทรงพระนามว่า สุกโต เพราะอรรถว่า
เสด็จไปสู่ที่อันดี, ผู้มีพระภาคทรงพระ
นามว่า สุกโต เพราะอรรถว่าเสด็จไปโดย
ชอบ และผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า
สุกโต เพราะอรรถว่าตรัสโดยชอบ.

วุตตญฺหิ อฏฺฐกถาสฺ :

สมจริง ดังคำที่ท่านกล่าวไว้
ในอรรถกถาดังนี้ :

“โสภณคมนตฺตา, สุนฺทริ จานํ
คตตฺตา, สมฺมา คตตฺตา, สมฺมา จ
คทตฺตา สุกโต.

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า
สุกโต เพราะเสด็จไปงาม, เพราะเสด็จ
ไปสู่ที่อันดี, เพราะเสด็จไปโดยชอบ
และเพราะตรัสโดยชอบ.

คมนมฺปิ หิ คตฺนฺติ วุจฺจติ, ตญฺจ
ภควโต โสภนํ ปริสุทฺถมฺนวชฺชํ. ก็ ปน
ตฺนฺติ? อริยมคฺโค. เตเนส คมเนน เขมํ
ทิสํ อสชฺชมาโน คโตติ โสภณคมนตฺตา
สุกโต”ติอาทิ.^๑

ก็แม้ คมน (ทางไป) ท่านก็กล่าวว่า
คต ได้, ก็ทางไปนั้นของพระผู้มีพระภาค
เป็นทางงดงาม คือ เป็นทางสะอาด
ไม่มีโทษ. ถ้ามว่า ก็ทางนั้น คืออะไร?
ตอบว่า คืออริยมรรค. พระผู้มีพระภาคนั้น
เสด็จไปไม่ขัดข้องสู่ทิศอันเกษมได้ก็ด้วย
การไปนั้น เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระ-
นามว่า สุกโต เพราะมีการเสด็จไปงาม.

^๑ วิ.มหาวิภค.อ. ๑/-/๑๔๔. วิสุทฺธิ. ๑/๒๖๐.

วินิจจัย ภควา ศัพท

ภคสททูปปทโต

วณฺโต วมฺโตปิ จ

ภควาสททนิปฺผลตี

ปวเท อญฺญถาปิ วา.

บัณฑิตพึงแสดงว่า ภควา ศัพท สำเร็จรูปมาจาก ภค ศัพทบทหน้า วณฺ ธาตุบ้าง ภค ศัพทบทหน้า วมฺ ธาตุบ้าง หรือสำเร็จรูปแม้โดย ประการอื่น.

อตริมานิ นิพพจนานิ :

ในคำว่า ภควา นั้น มีรูปวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้ :

ภคสงฺฆาตา โลกียโลกุตฺตร-
สมฺปตฺติโย วนิ ภชิ เสวีติ **ภควา.**
โสมนสฺสกุमारตฺตภาวาทีสุ จริมตฺตภาเว
จ ภคสงฺฆาตํ สีรี อีสฺสรียํ ยสฺสจ
วมิ อุกฺคิริ เชพฺปิณฺฑํ วิย อนเปกฺโข
ฉทฺทยฺยตี **ภควา.** อถวา นกฺขตฺเตหิ
สมํ ปวตฺตตฺตา ภคสงฺฆาเต สีเนรุ-
ยฺคนฺธฺรอุตฺตรกฺรุหิมวฺนฺตาทีภาชนโลกเ
วมิ, ตนฺนิวาสิสฺตฺตาวาสสมตฺติกฺกมนโต
ตปฺปฏิพฺทฺธจฺจนฺทราคปฺปหาเนน ปชหีติ
ภควาติ.

พระผู้มีพระภาคทรงพระนาม ว่า ภควา (ผู้เสพสมบัติ) เพราะอรรถว่า ทรงเสพสมบัติอันเป็นโลกียะ และ โลกุตตระ กล่าวคือภคะ. พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา (ผู้คลายสิริ ความ เป็นใหญ่และเกียรติยศ) เพราะอรรถว่า ทรงคลาย คือ ละไปไม่ไยดีในสิริ ความ เป็นใหญ่ และเกียรติยศกล่าวคือภคะ เหมือนก้อนเชพะ ในคราวเสวยพระชาติ เป็นโสมนัสสกุमारเป็นต้น และในอัฐภาพ สุดท้าย. อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา (ผู้คลายโอกาส-โลก) เพราะอรรถว่า ทรงคลาย คือ ทรง ละโอกาสโลกมีภูเขาสีเนรุ ภูเขายุคันธฺร อุตตรกฺรุทวิป และป่าหิมพานต์เป็นต้น กล่าวคือภคะ เพราะเป็นไปร่วมกับ นักษัตร, พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า

ภควา (ผู้ละโอกาสโลก) เพราะอรรถว่า
ทรงละชั้นทราคะอันเนื่องด้วยโอกาสโลก
นั้น เพราะลวงที่อยู่ของเหล่าสัตว์ผู้อยู่ใน
โอกาสโลกนั้น.

วินิจฉัย ปารมี ศัพท์

ปรธาดุวสา วาปี
 ปรุปรทโตปี วา
มุโต ตถา มชโต จ
 มยโต มุนโต มิโต.
ปุน มิโตติ เอเตหิ
 ธาดุหิ ขลु สตุตหิ
วเท **ปรมสททสุส**
 นิปฺพตฺตี ชินสาสเน.

อุตฺตมววจี**ปรม-**
 สทฺเทน สห อฏฺฐหิ
ปเทหิ **ปารมีสทฺท**
 วเท ตทฺธิตปจฺจยี่.

ปารสทฺทูปปรทโต
 มชโตปี มุโตถ วา
มยโต วา มุนโต วา
 มิโต วา ปุนปี มิโต.
เอเตหิ ฉหิ ธาดุหิ
 มหาปริสฺวาจกั
ปารมีสทฺทมีเรนฺติ
 ตโต **ปารมิตารว**.

บัณฑิตพึงกล่าวความสำเร็จแห่ง
ปรม ศัพท์ ในพระศาสนาของพระ
ชินเจ้า ด้วยธาตุ ๗ ตัว คือ ปร
ธาตุ มุ ธาตุที่มี ปร ศัพท์เป็นบท
หน้า มช ธาตุ มย ธาตุ มุน
ธาตุ มิ ธาตุ พร้อมด้วย มิ ธาตุ
อีกตัวที่มี ปาร ศัพท์เป็นบทหน้า.

บัณฑิตกล่าว ปารมี ศัพท์ ที่ลง
ตฺทิตปัจจย ด้วยบท ๘ บท
พร้อมทั้ง ปรม ศัพท์ ที่แสดง
อรรถว่าประเสริฐ.

บัณฑิตทั้งหลายย่อมกล่าว ปารมี
ศัพท์ที่แสดงมหาบุรุษ ด้วยธาตุ
๖ ตัวเหล่านี้ คือ มช ธาตุ มุ
ธาตุ มย ธาตุ มุน ธาตุ มิ ธาตุ
และ มิ ธาตุอีกตัวที่มี ปาร ศัพท์
เป็นบทหน้า ต่อจากนั้น ก็กล่าว
ปารมิตา ศัพท์.

เอตถ ตาว อุตตมตถวจาก**ปร-**
สททวเสน **ปารมี**นิพพจนํ กเถสสาม.
ตโต **ปร**ธาตวเสน, ตโต **ปร**สททูปปท-
มธาตาทิวเสน, ตโต **ปาร**สททูปปท-
มธาตาทิวเสน.

ทานสึลาทิกุณวิเสสโยเคน สตตต-
ตมตาย ปรมมา, มหาโพธิสตุตา^๑ โพธิ-
สตุตา, เตสํ ภาโว, กมมํ วา ปารมี,
ทานาทิกิริยา. อถวา ปรติ ปาเลติ ปุเรติ
จาติ **ปรโม**, ทานาทินํ คุณานํ ปาลโก
ปุรโก จ โพธิสตุโต, ปรมสฺส อัย,
ปรมสฺส วา ภาโว, กมมํ วา ปารมี,
ทานาทิกิริยา.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าววิเคราะห์
ปารมี ศัพท์ ด้วยอำนาจ **ปร**มศัพท์ ซึ่ง
แสดงถึงอรรถอันประเสริฐก่อน. ต่อจาก
นั้น จักกล่าววิเคราะห์ **ปารมี ศัพท์**
ด้วยอำนาจ **ปร** ธาตฺ, ต่อจากนั้น จักกล่าว
วิเคราะห์ **ปารมี ศัพท์** ด้วยอำนาจ **ม**
ธาตฺ มี **ปร** ศัพท์เป็นบทหน้าเป็นต้น,
ต่อจากนั้น จักกล่าววิเคราะห์ **ปารมี**
ศัพท์ ด้วยอำนาจ **ม**ช ธาตฺ มี **ปาร** ศัพท์
เป็นบทหน้าเป็นต้น.

พระมหาโพธิสัตว์และพระโพธิสัตว์
ชื่อว่า **ปร**ม (ผู้ประเสริฐ) เพราะเป็นผู้เลิศ
กว่าเหล่าสัตว์ เนื่องจากประกอบด้วย
คุณธรรมวิเศษมีทานและศีลเป็นต้น,
ภาวะหรือการกระทำ ของท่านผู้ประเสริฐ
เหล่านั้น ชื่อว่า **ปารมี** ได้แก่ กิริยามีการ
ให้ทานเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปร**ม
เพราะอรรถว่ารักษาและทำให้เต็ม หมายถึง
ถึงพระโพธิสัตว์ผู้รักษาคุณธรรมมีทาน
เป็นต้น และทำให้เต็ม, กิริยานี้ ของผู้
ประเสริฐ หรือภาวะของผู้ประเสริฐ หรือ
การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า **ปารมี**,
ได้แก่ กิริยามีการให้ทานเป็นต้น.

^๑ ไป. มหาสตุตา.

อถวา ปรี สตุตตี อตุตนิ มวติ
 พนุชติ คุณวิเสสโยเคนาติ **ปรโม**, ปรี วา
 อธิกตรัม มชชติ สุขุณติ กิเลสมลโตติ
ปรโม, ปรี วา เสฎฐัง นิพพานัม มยติ
 คจจตตีติ **ปรโม**, ปรี วา โลกัม ปมาณ-
 ภูเตน ภาณวิเสเสน อธิโลกัม วिय มุณาติ
 ปริจจันุทตีติ **ปรโม**, ปรี วา อติวिय
 สีลาทิกุณคณัม อตุตโน สนุตานเ มินติ
 ปกขิปตีติ **ปรโม**, ปรี วา อตุตภูตโต
 ธมมกายโต อญญัม ปฏิปกุขัม วา
 ตทนต์ถกรัม กิเลสโจรคณัม มินาติ หีสตีติ
ปรโม, มหาสตุโต, ปรมสุส อัย, ปรมสุส
 วา ภาโว, กมมัม วา **ปารมี**, ทานาทิ-
 กิริยา.

อปโร นโย ปาเร นิพพานเ
 มชชติ สุขุณติ, สตุเต จ มชชติ
 โสเธตีติ **ปารมี**, มหาปุริโส, ตสุส ภาโว,
 กมมัม วา **ปารมิตา**. ปาเร นิพพานเ
 สตุเต มวติ พนุชติ โยเชตีติ **ปารมี**,
 ปารัม วา นิพพานัม มยติ คจจติ, สตุเต

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปรม** เพราะ
 อรรถว่าผูกสัตว์อื่นไว้ในตน ด้วยการ
 ประกอบคุณธรรมอันวิเศษไว้, อีกนัยหนึ่ง
 ชื่อว่า **ปรม** เพราะอรรถว่าบริสุทธิ์จาก
 มลทินกิเลส. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปรม** เพราะ
 อรรถว่า ไปสู่พระนิพพานอันประเสริฐ,
 อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปรม** เพราะอรรถว่า
 กำหนดรู้โลกหน้า ด้วยญาณพิเศษอัน
 เป็นเครื่องกำหนด เหมือนกำหนดโลกนี้,
 อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปรม** เพราะอรรถว่า
 ใส่หมู่คุณธรรมมีศีลเป็นต้นในสันดาน
 ของตนอันยิ่ง, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปรม**
 เพราะอรรถว่ากำจัดฝ่ายอื่นจากธรรมกาย
 ที่เกิดในตน หรือหมู่ใจคือกิเลสที่ทำให้
 ความพินาศแก่เขา หมายถึง พระมหา-
 สัตว์, กิริยานี้ ของผู้ประเสริฐ หรือภาวะ
 ของผู้ประเสริฐ หรือการกระทำของผู้
 ประเสริฐ ชื่อว่า **ปารมี**, ได้แก่ กิริยามี
 การให้ทานเป็นต้น.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปารมี** เพราะ
 อรรถว่าบริสุทธิ์ในพระนิพพาน และยัง
 สัตว์ทั้งหลายให้บริสุทธิ์, หมายถึงมหา-
 บุรุษ, ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นั้น
 ชื่อว่า **ปารมิตา**. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า
ปารมี เพราะอรรถว่า ผูก คือ ประกอบ

จ มาเยติ คเมตตีติ **ปารมี**, มุนาติ วา
 ปาริ นิพพานัน ยถาวัตโต, ตตฺถ วา
 สตุเต มิโนติ ปกุชิปตีติ **ปารมี**, กิเลสาร์
 วา สตุตานิ ปาเร นิพพานเน มินาติ
 หีสตีติ **ปารมี**, มหาปุริโส, ตสฺส ภาโว;
 กมฺมํ วา **ปารมิตา**, ทานาทิกิริยาจ.

เหล่าสัตว์ไว้ในพระนิพพาน, อีกนัยหนึ่ง
 ชื่อว่า **ปารมี** เพราะอรรถว่าถึงพระ
 นิพพาน และยังเหล่าสัตว์ให้ถึง (พระ
 นิพพาน), อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปารมี**
 เพราะอรรถว่ารู้แจ้งพระนิพพาน ตาม
 ความเป็นจริง, หรือ เพราะอรรถว่านำ
 เหล่าสัตว์เข้าไปในพระนิพพานนั้น, อีก
 นัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปารมี** เพราะอรรถว่า
 เบียดเบียนข้าศึกคือกิเลสในพระนิพพาน
 ของเหล่าสัตว์, หมายถึงมหาบุรุษ, ภาวะ
 หรือการกระทำของท่านผู้นั้น ชื่อว่า
ปารมิตา, ได้แก่ กิริยามีการให้ท่าน
 เป็นต้น.

อิมินา นเยน ปารมีนํ สหฺตฺตฺถ
 เวทิตฺตฺตฺตฺต.

พึงทราบอธิบายความแห่ง ปารมี
 ศัพท์ตามนัยนี้.

วินิจชัย กรุณา ศัพท

กรธาตฺวสา วาปี
 กิธาตฺวเสน วา
 กัสทฺทฺทฺทฺทฺทฺท
 ธาตฺวโต วาปี ทีปเย
 กรุณาสทฺทฺทฺทฺท
 มหากรุณฺสสาสเน.

ในศาสนา ของพระมหากรุณา
 บัณฑิตพึงแสดงว่า กรุณา ศัพท์
 สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุบ้าง กิ
 ธาตุบ้าง รุธิ ธาตุมี ก็ ศัพท์
 เป็นบทหน้าบ้าง.

ตตฺถ กรุณาติ ปฺรทฺทฺทฺทฺท สติ
 สาธุนํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ **กรุณา**. กิริติ

ในคานานั้น บทว่า กรุณา มี
 วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถ

ปรทุกุขํ วิกุชิปตีติ **กรุณา**. กํ วุจฺจติ
 สุขํ, ตํ รุณฺหติ วิพาธติ การุณิกํ น
 สุขาเปตีติปิ **กรุณา**.

ว่า ทำความหวั่นไหวในหัวใจ ของคนดี
 ทั้งหลาย ในเมื่อคนอื่นมีความทุกข์. ชื่อว่า
 กรุณา เพราะอรรถว่ากระจาย คือ ชัดไป
 ซึ่งความทุกข์ของคนอื่น. อีกนัยหนึ่ง
 ความสุข ท่านเรียกว่า กํ, ชื่อว่า กรุณา
 เพราะอรรถว่ากั้น คือ เบียดเบียนความ
 สุขนั้น ได้แก่ ยังผู้มีความกรุณาไม่ให้
 เป็นสุข.

วินิจฉัย วิชชา ศัพท์

วิทวิธวิธาตุ-

วเสน ปริทีปเย

วิชชาสทฺทสุส นิปฺผลตี

สทฺทนิปฺผลตีโกวิทฺ.

ผู้ฉลาดในความสำเร็จแห่งศัพท์
 พึงแสดงว่า **วิชชา** ศัพท์ สำเร็จรูป
 มาจาก วิท วิธ วิธา ตุ และ
 วิท วิธา ตุ.

ตตฺถ **วิชชา**ติ วินุทียํ กาย-
 สุขจิตาที วินุทติ ยถาวโต อุลภตตีติ
วิชชา. ตโมชนฺธาทีปทาลนฺนฺเจเน วา
 อตฺตโน ปฏฺิปกุขํ วิชฺฌตตีติ **วิชชา**.
 ตโต เอว อตฺตโน วิสยํ วิทิตํ กโรตีติปิ
วิชชา.

ในคานานั้น บทว่า **วิชชา** มี
 วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **วิชชา** เพราะอรรถว่า
 ได้กายสุขจิตเป็นต้นที่ควรได้ คือ ได้ตาม
 ความเป็นจริง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **วิชชา**
 เพราะอรรถว่า ทำลายปฏิบัติกษธรรม
 ของตน เพราะเป็นสภาพกำจัดการแห่ง
 ความมืดเป็นต้น. ชื่อว่า **วิชชา** เพราะ
 อรรถว่าทำอารมณ์ของตนให้ปรากฏเพราะ
 ทำลายปฏิบัติกษธรรมนั้นได้โดยแท้.

วินิจฉัย เมธา ศัพท์

เมธธาทูวสา เจว
เมธธาทูหิ จ ทูวิชา
เมธธาทุทสุส นิปฺผลตี
เมธาวี สมุทฺธีรเย.

ตตฺถ เมธาทิ สมุโมหํ เมธติ
หีสตีติ เมธา. ปาปเก วา อกุสเล ธมฺเม
เมธติ หีสตีติปิ เมธา.

อถวา

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา กุสลา วทฺนฺติ
นกุชฺตฺตราชาริว ตารกานํ
สีลํ สิริญฺจาปิ สตญฺจ ธมฺโม
อนฺวายิกา ปญฺญวโต ภวฺนฺตีติ^๑

วจนโต ปน เมธติ สีเลน สิริยา สตญฺจ
ธมฺเมหิ สห คจฺจติ, น เอกิกกา หุตฺวา
ติฏฺฐตีติปิ เมธา.

บัณฑิตแสดงว่า เมธา ศัพท์
สำเร็จรูปมาจาก เมธ ธาตุ และ
เม ธาตุร่วมกับ ธา ธาตุ.

ในคานานั้น บทว่า เมธา มี
วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถ
ว่าเบียดเบียนความหลงยิง. อีกนัยหนึ่ง
ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่าเบียดเบียน
อกุศลธรรมอันเลวทราม.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะ
อรรถว่าเป็นไปด้วยศีล สิริ และธรรม
ของสัตบุรุษทั้งหลาย คือ ไม่เป็น
ธรรมชาติ ตั้งอยู่โดดเดี่ยว เพราะ
พระดำรัสว่า

ท่านผู้ฉลาดกล่าวว่า ปัญญาแล
ประเสริฐสุด ดุจพระจันทร์ประเสริฐ
กว่าดวงดาวทั้งหลาย ศีล สิริ และ
ธรรมของสัตบุรุษ ย่อมติดตามผู้มี
ปัญญาไป.

^๑ พ.ชา. ๒๗/๒๔๖๘/๕๔๑.

อปโร นโย สุขุมมปิ อตุถ
 ฌมมญจ ชิปฺปเมว เมติ จ ธาเรติ จาติ
เมธา, เอตฺถ **เมตีติ** คณฺหาตีติ อตุถ.
 ตถา हि **อฏฺฐสาลินี** วุตฺตํ "อสฺนิ วิย
 สิลฺลฺลฺลเย กิลฺลเส เมตฺติ หีสตีติ **เมธา**,
 ชิปฺปิ คหณธารณญฺเณ วา **เมธา**"ติ.^๑

รณฺช ชาติวสา เจว

ราปฺพุพฺพิรโตปี^๒ จ

รตฺติ สทฺทสฺส นิปฺผลตี

สทฺทตฺถญฺญ วิภาวเย.

รณฺชนฺติ สตฺตา เอตฺถาติ **รตฺติ**,
 ราสทฺโท ตียฺยติ ฉิซฺซติ เอตฺถาติ **รตฺติ**,
 สตฺตานํ สทฺทสฺส วุสสมกาโลติ อตุถ.

มา มาเน อิติ โส **อนฺต-**
กมฺม นีติ จฺโภาหิ ตฺ

อีกนัยหนึ่ง : ชื่อว่า **เมธา** เพราะ
 อรรถว่าถือเอา และทรงไว้ซึ่งอรรถและ
 ธรรมที่แม้ละเอียดอ่อนได้อย่างรวดเร็ว,
 ในบทเหล่านี้ บทว่า **เมติ** ความว่า
 ย่อมถือเอา. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถา-
อฏฺฐสาลินี พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า
 ชื่อว่า **เมธา** เพราะอรรถว่ากำจัดกิเลส
 ทั้งหลาย เหมือนสายฟ้าฟาดลงที่ภูเขา
 หิน, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **เมธา** เพราะ
 อรรถว่าถือเอาและทรงไว้อย่างรวดเร็ว.

วินิจฉัย รตฺติ ศัพท์

นักไวยากรณ์แสดงว่า **รตฺติ** ศัพท์
 สำเร็จรูปมาจาก **รณฺช** ชาติวบาง
 ตีร ชาติวมี รา ศัพท์เป็นบทหน้า
 บาง.

ชื่อว่า **รตฺติ** เพราะอรรถว่าเป็นเวลา
 ที่เหล่าสัตว์เกิดความกำหนัด, ชื่อว่า **รตฺติ**
 เพราะอรรถว่าเป็นเวลาที่เสียงเงียบไป,
 ได้แก่ เป็นเวลาที่เหล่าสัตว์หยุดส่งเสียง.

วินิจฉัย มาส ศัพท์

นักไวยากรณ์แสดงว่า **มาส** ศัพท์
 สำเร็จรูปมาจากธาตุ ๒ ตัว คือ

^๑ อภ.ส.อ. ๔๖/-/๓๐๘.

^๒ อ. ราปฺพุพฺพิย ...

ธาคูหิ **มาส**สททสฺส
 นิปฺผลตฺตี สมุทฺธีรเย.

ตถา หิ สตฺตํ อายํ มินฺนุโต
 วีย สียติ อนุตฺ กโรตฺตีติ **มาโส**, จิตฺต-
 มาสาทโย ทฺวาทส มาสา. เสยฺยถิทํ ?
 จิตฺโต วิสาข เชฏฺโฆ อาสาพุทฺธ สาวณฺ
 ภาทโท อสฺสยฺช กตฺติโก มาคสิโร
 ผุสฺโส มาฆ ฝคฺคฺณตฺติ. ตตฺร จิตฺโต
 มาโส "รมฺมโก"ติ วุจฺจติ. "ยถาปี รมฺมเก
 มาเส, พหุ ปุปฺพนฺติ วาริชา"ติ^๑ ปาพิ
 ทิสฺสติ. ภาทโท ปน "ไปฺภูจฺปาโท"ติ
 วุจฺจติ.

มา มาเน (มา ธาตุ ใช้ในอรรถ
 แห่ง **มาน** [นับ]) ร่วมกับ **โส**
อนตกมฺมนิ (โส ธาตุ ใช้ในอรรถ
 แห่ง **อนตกมฺมนิ** [ทำที่สุด]).

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า **มาส** เพราะ
 อรรถว่า ทำเวลาให้สิ้นสุดเหมือนนับอายุ
 ของสัตว์ทั้งหลาย, ได้แก่ เดือนทั้ง ๑๒
 เดือน มีเดือนจิตตะเป็นต้น. เดือนมี ๑๒
 เดือน คือ จิตฺต (เดือนจิตตะ, เดือน ๕)
 วิสาข (เดือนวิสาขะ, เดือน ๖) เชฏฺโฆ
 (เดือนเชฏฐะ, เดือน ๗) อาสาพุทฺธ (เดือน
 อาสาฬหะ, เดือน ๘) สาวณฺ (เดือน
 สาวณะ, เดือน ๙) ภาทโท (เดือนภัททะ,
 เดือน ๑๐) อสฺสยฺช (เดือนอัสสยฺชะ, เดือน
 ๑๑) กตฺติโก (เดือนกัตติกะ, เดือน ๑๒)
 มาคสิโร (เดือนมาคสิระ, เดือนอ้าย) ผุสฺส
 (เดือนผุสสะ, เดือนยี่) มาฆ (เดือนมาฆะ,
 เดือน ๓) ฝคฺคฺณตฺติ (เดือนฝคฺคฺณตฺติ, เดือน
 ๔). บรรดาเดือนเหล่านั้น เดือนจิตตะ
 ท่านเรียกว่า รมฺมก ดังมีพระบาลีสาธก
 ว่า ยถาปี รมฺมเก มาเส, พหุ ปุปฺพนฺติ
 วาริชา (ดอกบัวจำนวนมาก ย่อมบาน
 ในเดือน ๕ แม้ฉันใด). ส่วนเดือนภัททะ
 ท่านเรียกว่า ไปฺภูจฺปาท.

^๑ พ.ธ. ๓๒/๑/๔๑.

อถวา **มาโสติ** อปรณณวิเสสสุสปี
 สุวณณมาสสุสปี นามิ. ตตุถ อปรณณ-
 วิเสโส ยถาปริมิเต กाले อสียติ
 ภกฺขียตีติ **มาโส**, อิตโร ปน “มม
 อิทนุ”ติ มสียติ อามสียติ คณฺหียตีติ
มาโสติ วุจฺจติ.

สํปุพฺพวทจเรหิ

สํวจฺจรรวสุส ตุ

นิปฺผลตฺตี สมฺมุทีเรยฺย

สกุยสีหสุส สาสเน.

ตถา หิ ตํ ตํ สตฺตํ ธมฺมปฺ-
 ปวตฺตติญฺจ สงฺกมฺม วทนฺโต วิย จรติ
 ปวตฺตตีติ **สํวจฺจโร**.

ภทฺธิภกฺขิธาตฺวสา

อถวา ภยวาทกํ

ภิสทฺทํ ปุริมํ กตฺวา

อิกฺขธาตฺวเสน จ

ภกฺขสทฺทสุส นิปฺผลตฺตี

กถเยยฺย วิจกฺขโณ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **มาส** เป็นชื่อ
 ของอปรณณชาติพิเศษ (ถั่ว) บ้าง และ
 มาสกที่ทำด้วยทองบ้าง. ในเรื่องนั้น
 อปรณณชาติพิเศษ ชื่อว่า **มาส** เพราะ
 อรรถว่าเป็นที่บริโภคของบุคคล ในเวลา
 ตามที่ได้กำหนดไว้, ส่วนมาสกที่ทำด้วย
 ทองอื่น เรียกว่า **มาส** เพราะอรรถว่า
 เป็นสิ่งที่บุคคลจับต้องด้วยความสำคัญ
 ว่า สิ่งนี้เป็นของเรา.

วินิจฺฉย สํวจฺจร ศัพท์

ในพระศาสนา ของพระชินเจ้าผู้
 สักยสีหะ บัณฑิตกล่าวว่า **สํวจฺจร**
 ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก **วท** ชาติ
 และ **จร** ชาติ ที่มี **ส** เป็นบทหน้า.

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า **สํวจฺจร** เพราะ
 อรรถว่าเป็นไปเหมือนกับกล่าวอยู่ เพราะ
 อาศัยสัตว์ และความเป็นไปแห่งธรรม
 นั้น ๆ.

วินิจฺฉย ภกฺขุ ศัพท์

บัณฑิตกล่าวว่า **ภกฺขุ** ศัพท์
 สำเร็จรูปมาจาก **ภทฺธิ** ชาติ **ภกฺข**
 ชาติ และ **อิกฺข** ชาติที่มี **ภ** ศัพท์
 อันแสดงถึง **ภย** (ภัย) เป็นบทหน้า.

ตถา หิ กิเลสเ ภินฺทตีติ **ภิกฺขุ**.
 ฉินฺนภินฺนปฏฺฐโรตีปิ **ภิกฺขุ**. ภิกฺขน-
 สีโลตีปิ **ภิกฺขุ**. สัสาเร ภยั อิกฺขติ,
 อิกฺขนสีโลติ วา **ภิกฺขุ**.

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า **ภิกฺขุ** เพราะ
 อรรถว่าทำลายกิเลสทั้งหลาย. ชื่อว่า
ภิกฺขุ เพราะอรรถว่านุ่งห่มผ้าที่ตัดขาด
 แล้ว. ชื่อว่า **ภิกฺขุ** เพราะอรรถว่ามีปกติ
 ขอ. ชื่อว่า **ภิกฺขุ** เพราะอรรถว่าเห็นภัย
 ในสงสาร หรือมีปกติเห็น (ภัยในสงสาร).

วินิจจัย สพฺภี คัพฺท

สพฺภีทธี ธาตุหิ
สพฺภิสทฺทคตี วเท
 สปุปริเส จ นิพฺพานเ
 เอส สทฺโท ปวตฺตติ.

บัณฑิตกล่าววว่า **สพฺภี คัพฺท**
 สำเร็จรูปมาจาก **สท** ธาตุ และ
ภี ติ ธาตุ **สพฺภี คัพฺท** นั้น ใช้ใน
 อรรถว่าสัตบุรุษ และพระนิพพาน.

อตุริมานิ นิพฺพจนานิ : สีทน-
 สภาเว กิเลสเ ภินฺทตีติ **สพฺภี**
 สปุปริเส, โย “อริโย”ตีปิ “ปณฺฑิตโต”ตีปิ
 วุจฺจติ. อปิจ สีทนสภาวา กิเลสา
 ภิกฺขุชฺชติ เอตฺถาติ **สพฺภี** นิพฺพานั, ยั
 “ราคกฺขโย”ตีอาทินามั ลภติ. ตถา หิ
สังฺยุตฺตญฺจกถายั วุตตัม “ยสฺมา นิพฺพานั
 อาคมฺม สีทนสภาวา กิเลสา ภิกฺขุชฺชติ,
 ตสฺมา ตั สพฺภีตี วุจฺจตี”ติ.^๑

ในคำว่า **สพฺภี** นั้น มีรูปวิเคราะห์
 ดังต่อไปนี้ : สัตบุรุษ ชื่อว่า **สพฺภี** เพราะ
 อรรถว่าทำลายกิเลสที่มีสภาพจมลง ซึ่ง
 ท่านเรียกว่า อริยะบ้าง บัณฑิตบ้าง. อีก
 นัยหนึ่ง พระนิพพาน ชื่อว่า **สพฺภี** เพราะ
 อรรถว่าเป็นสภาพที่กิเลสทั้งหลายอันมี
 สภาพจมลงพินาศไป ซึ่งได้ชื่อว่า ราคกฺขย
 (ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะ) เป็นต้น.
 จริงอย่างนั้น ในสังฺยุตตอรรถกถา ท่าน
 กล่าววว่า เพราะกิเลสอันมีสภาพจมลง
 ย่อมพินาศไปเพราะอาศัยพระนิพพาน.
 เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น ท่านจึง
 เรียกวว่า **สพฺภี**.

^๑ ส.ส.อ. ๑๐/ - ๑๘๘.

เขตเถต วมาม :

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวสรุป
เป็นคาถาดังนี้ :

ยสุมา นิพพานมาคมม
สัสสีทนสภาวิโน
เกุสสา ภิชฺชุนฺติ ตํ ตสุมา
สพฺภิติ อมตํ'พฺรฺวฺนฺติ.

เพราะกิเลสอันมีสภาพจมลง ย่อม
พินาศไป เพราะอาศัยพระนิพพาน
เพราะเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลาย
จึงเรียกพระนิพพานนั้นว่า สพฺภิ.

วินิจฉัย ภิสี ศัพท์

พฺรฺวฺนฺตฺยฺสทฺธาตฺยฺส
ภิสฺสทฺทฺสฺส สมฺภวํ
คฺเณหิ พฺรฺวฺนฺตฺยฺส
ไปฺรฺภณฺนํจฺริยา'พฺรฺวํ.

โบราณจารย์ทั้งหลาย ผู้เป็น
นักปราชญ์ เจริญด้วยคุณธรรม
กล่าวว่า ภิสี ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก
พฺรฺวฺ ชาติ และ สทฺ ชาติ.

ตถา หิ พฺรฺวฺนฺตฺยฺส^๑ เขตฺถ สฺสีทนฺตฺยฺส
ภิสฺสฺติ ภิสฺสทฺทฺสฺส สมฺภวํ ไปฺรฺภณฺนํ
กถยฺสิสุ.

จริงอย่างนั้น โบราณจารย์
ทั้งหลายกล่าวความเป็นไปของ ภิสี ศัพท์
ว่า ชื่อว่า ภิสี เพราะอรรถว่าเป็นที่นั่ง
นอนของท่านผู้เจริญทั้งหลาย.

วินิจฉัย สุข ศัพท์

สุขฺชาติวฺสา จาปี
สุปฺพพฺพชาทฺโตปี วา
สุปฺพพฺพชฺชฺชฺชฺชฺชฺช
สุขสทฺทฺทคฺติ วเท.

นักไวยากรณ์กล่าวว่า สุข ศัพท์
สำเร็จรูปมาจาก สุข ชาติบ้าง
ชาท ชาติ มี สุ เป็นบทหน้าบ้าง
ชชฺ ชาติ มี สุ เป็นบทหน้าบ้าง.

^๑ ฉ. พฺรฺวฺนฺตฺยฺส.

สุขนฺติ - หิ สุขยตีติ **สุขํ**, ยสุสุป-
ปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อตฺถเ. สฺมุจฺ
ทุกฺขํ ขาทตีติปิ **สุขํ**. สฺมุจฺ ทุกฺขํ ขนตีติปิ
สุขํ.

จริงอยู่ บทว่า **สุขํ** มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า **สุข** เพราะอรรถว่าเป็นสุข,
ได้แก่ ความสุขเกิดแก่บุคคลใด ย่อมทำ
บุคคลนั้นให้เป็นสุข. ชื่อว่า **สุข** เพราะ
อรรถว่า บันทอนความทุกข์ให้หมดไป
บ้าง. ชื่อว่า **สุข** เพราะอรรถว่าทำลาย
ความทุกข์บ้าง.

วินิจฉัย ทุกฺข คัมภี

ทุกฺขธาดุวสา จาปี
ทฺปนฺนุพฺพชาตโตปี วา
ทฺปนฺนุพฺพนฺโต วาปี
ทุกฺขสทฺทคตี วเท.

นักไวยากรณ์กล่าวว่า **ทุกฺข คัมภี**
สำเร็จรูปมาจาก **ทุกฺข** ธาตุบ้าง
ชาต ธาตุ มี **ท** เป็นบทหน้าบ้าง
ชนฺ ธาตุ มี **ท** เป็นบทหน้าบ้าง.

ทุกฺขนฺติ หิ ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขํ**,
ยสุสุปฺปชฺชติ, ตํ ทุกฺขิตํ กโรตีติ อตฺถเ.
ทฺมุจฺ สุขํ ขาทตีติปิ **ทุกฺขํ**. ทฺมุจฺ สุขํ
ขนตีติปิ **ทุกฺขํ**. อถวา ทฺวิธา สุขํ ขนตีติปิ
ทุกฺขํ.

จริงอยู่ บทว่า **ทุกฺขํ** มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า **ทุกฺข** เพราะอรรถว่าเป็นทุกข์,
ได้แก่ ความทุกข์เกิดแก่บุคคลใด ย่อม
ทำบุคคลนั้นให้เป็นทุกข์. ชื่อว่า **ทุกฺข**
เพราะอรรถว่าบันทอนความสุขให้หมดไป
บ้าง. ชื่อว่า **ทุกฺข** เพราะอรรถว่าทำลาย
ความสุขบ้าง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกฺข**
เพราะอรรถว่าทำลายความสุขทั้ง ๒ อย่าง
(คือความสุขทางกาย และความสุขทาง
ใจบ้าง).

วินิจฉัย คณธ ศัพท์

คณธธาดุวสา จาปี
 คมุธาตุวเสน วา
 คมุธาธาดุโต วาปี
 คณธสททคตี วเท.

ตถา हि คณธยตีติ **คณธ**, อตฺตโน
 วตฺถุํ สุจยติ "อิทํ สุขุณฺธํ, อิทํ
 ทฺคฺคณฺธนุ"ติ ปกาเสติ, ปฏิจฺจนฺนํ वा
 ปฺปฺผลาที "อิทเมตฺถ อตฺถี"ติ เปสฺสณฺณํ
 กโรนฺโต วिय อโหสีติ อตฺถเ. อถวา
 คณธยติ จินฺทติ มนาปคณฺธํ สุขุณฺธภาเวน
 ทฺคฺคณฺธํ, อมนาปคณฺธํ จ ทฺคฺคณฺธภาเวน
 สุขุณฺธนฺติ **คณธ**.

เอตฺถ ปน **คณธสททสฺส** เจทน-
 วาจกตฺเต

อติชาตํ อนุชาตํ
 ปฺตฺตมิจฺจนฺติ ปณฺชิตา
 อวชาตํ น อิจฺจนฺติ
 โย โหติ กุลคณฺธไนติ^๑

อยํ ปาฬี นิตฺสสนํ.

นักไวยากรณ์กล่าวว่า คณธ ศัพท์
 สำเร็จรูปมาจาก คณธ ธาตุบ้าง
 คมุธาตุบ้าง คมุธาตุร่วมกับ ธา
 ธาตุบ้าง.

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า คณธ เพราะ
 อรรถว่าประกาศ คือ แสดงที่ตั้งของตนว่า
 สิ่งนี้มีกลิ่นดี, สิ่งนี้มีกลิ่นไม่ดี หมายความว่า
 ได้เป็นเหมือนเข้าไปสอดเสียดดอกไม้
 และผลไม้เป็นต้นที่ถูกปกปิดไว้ว่า สิ่งนี้มี
 อยู่ในที่นี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า คณธ
 เพราะอรรถว่ากลิ่นที่น่าชอบใจ ย่อมตัด
 กลิ่นไม่ดีโดยความเป็นกลิ่นดี, กลิ่นที่ไม่
 น่าชอบใจ ย่อมตัดกลิ่นดี โดยความเป็น
 กลิ่นไม่ดี.

ก็ในอรรถนี้ คณธ ศัพท์ มีความ
 หมายว่า เจทน (ตัด, ทำลาย) มีพระ
 บาลีนี้เป็นอุทาหรณ์ ดังนี้

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมปรารธนา
 อติชาตบุตร อุนชาตบุตร ไม่
 ปรารธนาอวชาตบุตร ซึ่งเป็นผู้
 ทำลายตระกูล.

^๑ พ.ธ. ๒๕/๒๕๒/๒๘๐.

วายนว วา นียามาโน คจฺจตีติ **คนฺโธ**. กจฺจายนสมฺมิมฺหิ “ชาทาม-
คมานํ ขนฺธนฺธคนฺธา”ติ **ชาทอมคมิ-**
อิจฺเจเตสํ ธาตุํ ยถากุภมํ **ขนฺธ-**
อนฺธคนฺธาเทสา วุตฺตา. อถวา คจฺจนฺโต
ธฺริยเต โสติ **คนฺโธ**.

วุตฺตญฺเหตํ ภาทญฺเตน **พฺุท-**
ทตฺตาจฺริเยน เวยฺยากรณฺน นฺริตฺตินย-
ทสุสิเนา “ธฺริยตีติ คจฺจนฺโต, **คนฺโธ**
สุจฺนโตปิ วา”ติ.

รสธาตฺวสา เจว
รมาสธาตฺวโตปิ จ
รสสทฺทสุส นฺิปฺผตฺตี
อาหุ ธมฺมรสญฺญโน.

รโสติ หิ รสนฺติ ตํ อสุสาเทนฺตีติ
รโส, รมนฺตา ตํ อสนฺติ ภาทญฺตีติปิ **รโส**.
วุตฺตมฺปิ เจตํ “รมาณา น’สนฺตีติ
รโสติ ปฺริทีปิโต”ติ.

อิกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **คนฺธ** เพราะ
อรรถว่าถูกลมพัดไปอยู่. ก็ในคัมภีร์
ก็จายนะท่านกล่าวการแปลง ชาท
ธฺตฺ เป็น ขนฺธ, อม ธฺตฺเป็น อนฺธ,
คมุ ธฺตฺ เป็น คนฺธ ด้วยสูตรว่า
ชาทามคมานํ ขนฺธนฺธคนฺธา. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า **คนฺธ** เพราะอรรถว่าถูกทรง
ไว้เมื่อไปอยู่.

สมจริง ดังคำที่ท่านพฺุท-
ทตฺตาจารย์ผู้เป็นนักไวยากรณ์ ผู้เห็น
นัยทางไวยากรณ์กล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **คนฺธ**
เพราะถูกทรงไว้ เมื่อไปอยู่ หรือเพราะ
การแสดง (ที่ตั้งของตน).

วินิจชัย รส ศัพท์

ผู้รู้ธรรมรสทั้งหลายกล่าวว่า **รส**
ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก **รส** ธาตุบ้าง
รมุ ธาตุ ร่วมกับ **อส** ธาตุบ้าง.

จริงอย่างนั้น บทว่า **รโส** มี
วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **รส** เพราะอรรถว่า
เป็นที่ยินดี (ของเหล่าสัตว์), ชื่อว่า **รส**
เพราะอรรถว่าเป็นของเพลิดเพลินเคี้ยว
กิน. สมจริงดังคำที่พระพฺุททตฺตะกล่าว
ไว้ว่า ท่านแสดงว่า **รส** เพราะอรรถว่า
เป็นของเพลิดเพลินเคี้ยวกิน.

ตตฺรายนมตฺถ : เทวมนุสฺสาทโย
 สตฺตา ยสฺมา รมมานา นํ ฌมฺฆาตํ
 อสนฺติ ภกฺขณฺติ, ตสฺมา ตํ ฌมฺฆาตํ
 รโส นามาติ นินฺตฺตญฺญฺหิ ปริทีปิโตติ.

ปทจฺเจโท ปน เอว เวทิตพฺโพ :

นํ อสนฺติ น'สนฺตีติ
 ปทจฺเจโท สียา ตหิ
 กมฺมการกภาเวน
 อตฺถิ หิ ตตฺถ อิจฺฉิตฺ.

อติ วุตฺตานุสาเรน
 อวุตฺเตสฺส ปเทสฺสปี
 ยถารหิ นยญฺญฺหิ
 นโย เนยฺโย สฺสฺสฺสฺสโน.

ชาติจฺฉินฺตายนฺเต เย มุตฺตยา
 อนิปนฺนนาติ เต มตา
 เต จาปี พหฺว สนฺติ
 ปิตฺตโลहितกาทโย.

นิปนฺนเน อปี ชาติฺสูหิ
 สทฺเต โคอิตฺติอาทโย

ในข้อนั้น มีใจความดังต่อไปนี้ :
 เพราะสัตว์ทั้งหลาย มีเทวดาและมนุษย์
 เป็นต้น เพลิดเพลินอยู่ ย่อมเคี้ยวกิน
 ธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติ
 นั้น นักไวยากรณ์ทั้งหลายแสดงว่า
 ชื่อว่า รส.

ก็นักศึกษาพึงทราบ การตัดบท
 อย่างนี้ :

ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารนั้น พึงมี
 การตัดบทว่า นํ อสนฺติ = น'สนฺติ
 เพราะเนื้อความในคัมภีร์นั้น ท่าน
 ปรรณนาโดยความเป็นกัมมการก.

นัยที่งดงาม บัณฑิตผู้รู้นัย พึงนำ
 ไปตามสมควร แม้ในบทที่ข้าพเจ้า
 ไม่ได้กล่าวไว้ โดยคล้อยตามข้อ
 ความที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้.

ศัพท์เหล่านี้ พ้นจากความดำริ
 ว่าเป็นธาตุ ศัพท์เหล่านั้น พึง
 ทราบว่าไม่สำเร็จมาจากธาตุ ศัพท์
 เหล่านั้นมีจำนวนมาก มี ปิต และ
 โลहित เป็นต้น.

ในศัพท์แม้ที่สำเร็จมาจากธาตุ
 ศัพท์ว่า โค เป็นต้น ย่อมเพ่งถึง

อนิปฺพนฺนํว เปกฺขณฺติ
ควาทีวิธิเภทโต.

ตถา हि “คจฺจตีติ โค”
 อิติ วุตฺตปทํ ปุณ
 อนิปฺพนฺนํ กริตฺวาน
 “คาโว” อิจฺจาทิกํ พุรุ.

เอกฺขนฺเตน อนิปฺพนฺนา
 สทฺทา **วิฑูท**ภาทโย.
 ธาตุรูปกสทฺทา จ
 “ปพฺพตายนฺติ”อาทโย.

อรรถว่าเป็นศัพท์ เหมือนยังไม่สำเร็จ โดยจำแนกเป็นวิธี(ประกอบศัพท์) มี โค เป็นต้น.

จริงอย่างนั้น บทที่กล่าวแล้วว่า คจฺจตีติ โค (สัตว์ ชื่อว่า โค เพราะอรรถว่าย่อมไป) ท่านกระทำให้เป็นศัพท์ยังไม่สำเร็จ (ด้วยวิภัตติ) อีกจึงกล่าวรูปเป็นต้นว่า คาโว.

ศัพท์ที่ไม่สำเร็จ (จากธาตุ) แน่นนอนคือ ศัพท์ที่มี **วิฑูท**ภ เป็นต้น และศัพท์ที่รูปของธาตุมี ปพฺพตายนฺติ เป็นต้น.

วินิจฉัย นิปฺพนฺน - อนิปฺพนฺน ศัพท์

เสยฺยถิทํ ? “วิฑูทโก, ติสฺสุโส, เยวอปโน, ปิตํ, โลहितํ” อิจฺเจวมาทีนินามิกปทานิ อนิปฺพนฺนานิ ภวณฺติ. “นึลฺ, เสตฺ,^๑ เยวอปนโก” อิจฺจาทีนิน ปน นึล-
 วรรณฺณ เสตวรรณฺณ.^๒ **เก เร เค สทฺเทติ**
 ธาตุวเสน อาคตตฺตา นึลตีติ **นึลฺ,**
 เสตตีติ^๓ **เสตฺ,**^๓ เย วา ปน อิติวจเนน
 ภควตา กियเต กถियเตติ **เยวอปนโกติ**

บทนาม เช่น วิฑูทโก, ติสฺสุโส, เยวอปโน, ปิตํ, โลहितํ เป็นต้น ชื่อว่าเป็นอนิปผันนบท (ไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุ). ส่วนบทนาม เช่น นึลฺ, เสตฺ, เยวอปนโก เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นนิปผันนบท เพราะสำเร็จรูปมาจากธาตุนี้ คือ นึลวรรณฺณ (ความเป็นสีเขียว) เสตวรรณฺณ (ความเป็นสีขาว). **เก เร เค**

^๑ ฉ. ปิตํ.

^๒ ฉ. ปิตวรรณฺณ.

^๓ ฉ. ปิตตีติ ปิตํ.

นิพพจนมรหุตตี
วตตพพานิ.

นิปฺพนฺนํนํตี

สทฺเท (เก เร เค ศัพท์ ใช้ในอรรถ
แห่ง สทฺท [ส่งเสียง]) และมีรูปวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า นิล เพราะอรรถว่าเป็นสีเขียว,
ชื่อว่า เสต เพราะอรรถว่าเป็นสีขาว,
ชื่อว่า เยวาปนก เพราะอรรถว่าพระ
ผู้มีพระภาคตรัสไว้ ด้วยพระดำรัสว่า
เย วา ปน.

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยํ “นฺนุ นิลตี
เสตตีตฺตํอาทีนํ กิริยาปทานิ เตปิฏฺเฏ
พฺพุทฺทวจนํ น ทิสฺสนฺตํ”ติ ? กิณฺจํปี น
ทิสฺสนฺตํ, ตถาปี เอตฺรหิ อวิชฺชํมานา
ปฺราณภาสา เสาติ คเหตุพฺพานิ. ยถา
หิ “นาถตีตฺติ นาถํ”ติ เอตฺถ กิณฺจํปี
“นาถตี”ติ กิริยาปทํ พฺพุทฺทวจนํ น
ทิสฺสนฺตํ, ตถาปี **นาถ ยาจโน-**
ปตาปิสฺสรียาสีสนเนสุ ชาติโน ทิฏฺฐตฺตา
อฏฺฐกถาจริยา คณฺหีสฺสุเยว, เอวํ สมฺปท-
มิทํ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ กิริยาปทปริหิโน
ชาติ วุจฺเจยฺย.

ก็ในเรื่องนี้ อาจารย์บางพวกท้วง
ว่า บทกิริยาว่า นิลตี, เสตตี เป็นต้น
ไม่มีใช้ในพระพุทฺธพจนํคือพระไตรปิฏก
มิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่มีใช้แม้ก็จริง
ถึงอย่างนั้น ก็ควรถือเอาว่า นั้นเป็น
ภาษาเก่าซึ่งไม่มีใช้ในปัจจุบันนี้. เหมือน
อย่างว่า ในรูปวิเคราะห์นี้ว่า นาถตีตติ
นาถํ บทกิริยาว่า นาถตี ถึงจะไม่มีใช้ใน
พระพุทฺธพจนํ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายถือเอาแล้ว
นั้นเทียว เพราะได้พบชาตุนี คือ นาถ
ยาจโนปตาปิสฺสรียาสีสนเนสุ (นาถ
ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ยาจน [อ่อนวอน],
ปตาป [เร้าร้อน], อีสฺสรีย [เป็นใหญ่],
อาสีสน [หวัง]) ฉันใด, พิงฺทราบช้อ
อุปไมยนี้ ฉันนั้น. จริงอยู่ ชาติที่ไม่มีบท
กิริยา ใดๆ ไม่พึงกล่าวได้.

กิญฺจ ภิกฺขุโย : ยถา “ยาว พุยาตี นิมีสตี, ตตฺตราปี รสตีพฺพโย”ตี^๑ **ชาติก-ปาพีย** อิมสุมิ พุทฺธูปฺปาเท เทว-มฺนุสฺसानํ โวหารปเถ อสญฺจรนต์ฺ ปุราณภาสาญฺตํ “พุยาตี”ตี กิริยาปทมฺปิ ทิสฺสตี, ตถา “นีลตี, เสตตี”ตีอาทีหิปี ปุราณภาสาญฺเตหิ กิริยาปเทหิ ภวิตพฺพ. ตตฺถ **ยาว พุยาตี**ตี ยาว อุมมีสตี. อยญฺหิ ตสุมิ กालเ โวหาโร, ยสุมิ กालเ โพิธิสฺตฺโต จุฬโพิธิ นาม ปริพฺพาชโก อโหสิ.

ยถา ปน **วิฑูทภ**สทฺทาทโย ธาตุวเสน อนิปฺพนฺนา นาม วุจฺจนฺตี, ตถา “ปพฺพตฺตายตี, สมฺมทฺทายตี, จิจฺจิจฺญายตี, ฐมฺมายตี, ทฺททฺทายตี, เมตฺตฺตายตี, กรฺณายตี, มมฺมายตี” อิจฺจเววมาทโย จ “ฉตฺตียตี, ปฺตฺตียตี, ปตฺตียตี, วตฺถียตี, ปริกฺขารียตี, จีวรียตี, ฐนียตี, ปฏียตี” อิจฺจเววมาทโย จ “อติหตฺถยตี, อฺปวีณยตี, ทพฺพฺหยตี, ปมาณยตี, กุสลยตี, วิสฺสุทฺถยตี”

ข้าพเจ้าจะกล่าวเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย : ในพระบาลีชาติกว่า ยาว พุยาตี นิมีสตี, ตตฺตราปี รสตีพฺพโย (วัยย่อมเสื่อมทุกขณะที่ลืมตาและหลับตา) ย่อมปรากฏแม้บทกิริยาว่า พุยาตี ซึ่งเป็นภาษาเก่า ไม่มีใช้ในสำนวนภาษา ของเทวดาและมนุษย์ในพุทธรูปบาทกาลนี้ ฉันใด, แม้คำว่า นีลตี, เสตตี เป็นต้น ก็ควรเป็นบทกิริยา อันเป็นภาษาเก่า ฉันนั้น. บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า ยาว พุยาตี ได้แก่ ย่อมลืมตาเพียงใด. ก็ศัพท์นี้ เป็นสำนวนภาษาที่มีใช้ในคราวที่พระโพธิสัตว์ ได้เสวยพระชาติเป็นปริพาชกนามว่า จุฬโพิธิ.

เหมือนอย่างว่า **วิฑูทภ** ศัพท์ เป็นต้น ท่านกล่าวว่าไม่ได้สำเร็จรูปมาจากธาตุ ฉันใด. ศัพท์เป็นต้นว่า ปพฺพตฺตายตี ([พระสงฆ์] ย่อมประพฤติตั้งภูเขา), สมฺมทฺทายตี (ย่อประพฤติตั้งสมุทร), จิจฺจิจฺญายตี (เสียงย่อประพฤติเหมือนเสียงจิกะจิกะ), ฐมฺมายตี (มารย่อประพฤติตั้งคว้น), ทฺททฺทายตี (เสียงผลไม้หล่น ย่อมประพฤติเสียงตบตบ),

^๑ พ.ชา. ๒๗/๖๑๒/๑๔๗. ตตฺตราปี รสตี วโย.

อิจุเจวมาทโย จ ฐาตุวเสน อนิปนุณา-
เยว นาม วุจฺจนฺติ.

เมตฺตตายติ (ย่อมกระทำเมตตตา),
กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา), มมายติ
(ย่อมยึดถือว่าของเรา), ฌตฺตียติ (ย่อม
ประพฤติตั้งฉัตร), ปุตฺตียติ (ย่อม
ประพฤติตั้งบุตร), ปตฺตียติ (ย่อม
ปรารธนาบาตร), วตฺตียติ (ย่อมปรารธนา
ผ้า), ปริกฺขารียติ (ย่อมปรารธนาบริขาร),
จีวรียติ (ย่อมปรารธนาจีวร), ฐนียติ
(ย่อมปรารธนาทรัพย์), ปฏฺฐียติ (ย่อม
ปรารธนาผ้า), อติหตฺถยติ (ย่อมล่วงด้วย
ข้าง), อุปวีณยติ (ย่อมบรรเลงด้วยพิณ),
ทพฺพฺหยติ (ย่อมทำให้มั่นคง), ปมาณยติ
(ย่อมกระทำประมาณ), กุสลยติ (ย่อม
ถามความสบาย), วิสุทฺถยติ (ย่อมเป็น
สภาพหมดจด) ท่านกล่าวว่าได้สำเร็จ
มาจากธาตุ ฉะนั้น.

อธิบายบทว่า ปพฺพตายติ เป็นต้น

ตตฺถ “ปพฺพตายติ”ติอาทิสฺส สํโฆ
ปพฺพตฺตมिव อตฺตทานมาจรฺติ **ปพฺพตายติ**,
เอวํ **สมฺมุตฺตตายติ**. สทฺทโท จิจฺจิจฺญมिव
อตฺตทานมาจรฺติ **จิจฺจิจฺญายติ**. วตฺถุ ฐุมมिव
อตฺตทานมาจรฺติ **ฐุมมายติ**. สทฺทโท
ทฺททฺทภูอิตฺติ อจรฺติ **ทฺททฺทภูายติ**, ภาิกุชฺช
เมตฺตตายติ, ตถา กรุณายติ. “มม อิทนฺ”ติ
คณฺหติ **มมายติ**. อฌตฺตํ ฌตฺตมिव อจรฺติ

บรรดาบทเหล่านั้น ในบทว่า
ปพฺพตายติ เป็นต้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้
พระสงฆ์ย่อมประพฤติตนเพียงดัง
ภูเข่า ชื่อว่า **ปพฺพตายติ**. สมฺมุตฺตตายติ
ก็เช่นเดียวกัน. เสี่ยงย่อมประพฤติตน
เหมือนเสี่ยงจิจฺจิจฺญะ ชื่อว่า **จิจฺจิจฺญายติ**.
ทัพพะคือมารย่อมประพฤติตนเพียงดัง
คว้น ชื่อว่า **ฐุมมายติ**. เสี่ยงผลไม้ย่อม

ฉตฺตียติ. อปฺตฺตํ ปฺตฺตมิมว อัจจติ
ปฺตฺตียติ, สิสฺสํ อัจจโย, อตฺตโน
 ปฺตฺตมิจฺจติ **ปฺตฺตียติ.** เอวํ วตฺถียติ,
 ปริกฺขารียติ, จีวรียติ, ฌนียติ, ปฏฺยติ.
 หตฺถินา อติกฺกมฺติ **อติหตฺถยติ.** วิณาย
 อฺปคายติ **อฺปวิณยติ.** ทฬฺหํ กโรติ วิริยํ
ทฬฺหยติ. ปมาณํ กโรติ **ปมาณยติ.**
 กุสลํ ปุจฺจติ **กุสลยติ.** วิสุทฺธา ไหติ
 รตฺติ **วิสุทฺธายติ.**

ประพฺติตนเสียงตฺบตฺบ ชื่อว่า **ทฺทฺทฺ-**
ภายติ, ภิกฺษุยํมกระทำเมตตา, กรุณา-
 ยติ ก็เช่นเดียวกัน. ฌนยํมยิดถึชื่อว่า สิ่ง
 นี้เป็นของเรา ชื่อว่า **มมายติ.** ฌนยํม
 ประพฺตติสิ่งไม่ไช่ร่่มเป็นดั่งร่่ม ชื่อว่า
ฉตฺตียติ. อัจจยํมประพฺตติต่อศิษย์
 ผู้ไม่ไช่บุตรเพียงดั่งบุตร ชื่อว่า **ปฺตฺตียติ,**
 ภิกฺษุยํมปรารธนาบาตรเพื่อตน ชื่อว่า
ปฺตฺตียติ. วตฺถียติ, ปริกฺขารียติ, จีวรียติ,
 ฌนียติ, ปฏฺยติ ก็เช่นเดียวกัน. ยํมลวง
 ด้วยซ้าง ชื่อว่า **อติหตฺถยติ.** ยํมบรฺรเลง
 ด้วยพิณ ชื่อว่า **อฺปวิณยติ.** ยํมทำ
 ความเพียรให้มั่นคง ชื่อว่า **ทฬฺหยติ.**
 ยํมทำประมาณ ชื่อว่า **ปมาณยติ.** ยํม
 ถามความสบาย ชื่อว่า **กุสลยติ.** ภาตริ
 เป็นสภาพหมดจด ชื่อว่า **วิสุทฺธายติ.**

ตตฺตฺตฺตํ ปทฺมทาลา : “ปพฺพตายติ,
 ปพฺพตายนฺติ. ปพฺพตายสิ, ปพฺพตายถ.
 ปพฺพตายามิ, ปพฺพตายามา”ติ อิมินา
 นเยน อฏฺฐจฺจนํ วิภตฺตตีนํ วเสน เสสฺส
 สพฺพํ โยเชตพฺพํ. เอวํ “สมฺมทฺทฺทฺทฺทฺทฺ,
 ฉตฺตียติ”ติอาทิสฺสุ. ตตฺตฺตฺตํ การิตวเสนปี
 “ปพฺพตายนฺตํ ปโยชยติ ปพฺพตายนยติ,
 ปฺตฺตียนฺตํ ปโยชยติ ปฺตฺตียยติ” อิจฺจาทิ
 ปทฺสิทฺธิ ภวติ. อยํ ปน ปทฺมทาลา :

บรฺรดาบทเหล่านั้น มีปทฺมทาลา
 (แบบแจก) ดังต่อไปนี้ : ปพฺพตายนฺติ
 ปพฺพตายนฺติ. ปพฺพตายนฺติ, ปพฺพตายนถ.
 ปพฺพตายนามิ, ปพฺพตายนาม. นักศึกษา
 พึ่งแจกบทที่เหลือทั้งหมด ด้วยอำนาจ
 วิภตฺตติทั้ง ๘ หมวตตามนัยนี้แล. ในคำ
 เป็นต้นว่า สมฺมทฺทฺทฺทฺทฺ, ฉตฺตียติ ก็มี
 แบบแจกเช่นเดียวกัน. บรฺรดาบทเหล่านี้
 นั้น หากลงการิตปัจจัจย จะมีบทสำเร็จ

ปพพตายยติ, ปพพตายยนุติ. ปพพ-
ตายยสิ. เสส โยเซตพพ. อิจุเจว
ธาดุวเสน นิปณฺณานิปณฺณปทานิ
วิภาวิตานิ.

ว่า ปพพตายนุติ ปโยชยติ ปพพตายยติ
(บุคคลใช้พระสงฆ์ผู้ประพฤติเพียงตั้ง
ภูเข่า) ชื่อว่า ปพพตายยติ, ปุตตียนุติ
ปโยชยติ ปุตตียยติ (บุคคลใช้อาจารย์
ผู้ประพฤติต่อศิษย์เพียงตั้งบุตร) ชื่อว่า
ปุตตียยติ เป็นต้น. ส่วนบทพทมาลา มี
ดังนี้ คือ ปพพตายยติ, ปพพตายยนุติ.
ปพพตายยสิ. นักศึกษาพึงแจกบทที่เหลือ
ตามนัยนี้. โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้า
ได้แสดงบทที่สำเร็จรูปและมิได้สำเร็จรูป
มาจากธาตุไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้แล.

ลักษณะของธาตุเป็นต้น ๑๐ หมวด

อิทานิ ธาตุคุณลักษณะ, อธาตุ-
ลักษณะ, การิตปัจจุยโยค, สการิตเตก-
กมฺมทวิกมฺมติกมฺมปทํ, อุหนียรูปคณํ,
ธาดุณํ เอกคณิกทวิคณิกเตคณิกปทํ,
สุทฺถกตฺตเหตุกตฺตปทฺฐปํ, กมฺมภาวปทฺฐปํ,
เอกการิตทวิการิตปทํ, อการิตทวิ-
กมฺมกปทญฺจ สพฺพเมตํ ยถารหํ กถยาม.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวลักษณะของ
ธาตุ, ลักษณะที่ไม่ใช่ธาตุ, วิธีใช้การิต-
ปัจจุย, บทที่มี ๑ กัมม, ๒ กัมม, ๓
กัมมที่มีการิตปัจจุย, กลุ่มรูปที่พึงดำริ,
บทของธาตุที่เป็นได้ ๑ คณะ, ๒ คณะ,
๓ คณะ, รูปของบทสุทถกตตและบท
เหตุกตต, รูปของบทกัมม และบท
ภาวะ, บทที่มีการิตปัจจุย ๑ ตัว และ
บทที่มีการิตปัจจุย ๒ ตัว, บทกัมมที่ไม่
มีการิตปัจจุยทั้งหมดนั้น ด้วยอำนาจ
แห่งธาตุ ตามสมควร.

ตตฺร สพฺพธาตฺกนิสฺสึเต สฺทฺธ-
 กตฺตฺปุปฺโยเค สฺทฺธสฺสรธาตฺโต วา
 เอกสฺสรโต วา อนฺกสฺสรโต วา
อปฺจฺยสฺส ปฺรภาโว **ภฺวาทิ**คณฺลกฺขณํ
 สามณฺยลกฺขณวเสน, วิเสสฺลกฺขณวเสน
 ปน อาชฺยาดตฺเต อิการนฺตาเนกสฺสร-
 ธาตฺโต สห อปฺจฺยเณ นิจฺจํ นิคฺคหิตา-
 คมนนฺจ นามิกตฺเต นิคฺคหิตาคมน-
 มตฺตนฺจ **ภฺวาทิ**คณฺลกฺขณํ. อาชฺยาดตฺเต
 กตฺตฺริ ธาตฺุหิ **อ**ปฺจฺยเณ สฺทฺธิ
 นียตวเสน นิคฺคหิตาคมนํ **รฺฐาติ-**
 คณฺลกฺขณํ สามณฺยลกฺขณวเสน, วิเสส-
 ลกฺขณวเสน ปน อาชฺยาดตฺเต กตฺตฺริ
 ธาตฺุหิ **อิ**วณฺเณกาโรการปฺจฺยเหิ สฺทฺธิ
 นียตวเสน นิคฺคหิตาคมนนฺจ นามิกตฺเต
 อนียตวเสน นิคฺคหิตาคมนมตฺตนฺจ
รฺฐาติคณฺลกฺขณํ. กตฺตฺริ ธาตฺุหิ
 อาเทศลาภาลาภิโน **อ**ปฺจฺยสฺส ปฺรภาโว
ทิวาติคณฺลกฺขณํ.

บรรดาลักษณะของธาตุเป็นต้น
 ๑๐ หมวดนั้น ว่าด้วยลักษณะทั่วไป
 เมื่อใช้เป็นกัตตฺวาจก อันอาศัยสัพพ-
 ธาตฺุวิภตฺติ (วัตตมานา, ปัญจมี, สัตตมี,
 หิยัตตนี) การลง **อ** ปัจจัยทำยธาตุ
 พยางค์เดียวที่เป็นสระล้วน ๆ หรือทำย
 ธาตฺุพยางค์เดียวที่มีสระ ๑ ตัว หรือทำย
 ธาตฺุหลายพยางค์ที่มีสระหลายตัว เป็น
 ลักษณะของ**ภฺวาทิ**คณฺ, แต่ที่ว่าด้วย
 อำนาจลักษณะพิเศษ เมื่อใช้เป็นบท
 อาชฺยาด มีการลงนิกฺคหิตาคมนั่นอน
 พร้อมกับ **อ** ปัจจัย ทำยธาตุหลาย
 พยางค์มีสระหลายตัวที่มีสระ **อิ** เป็น
 ที่สุด, และ เมื่อใช้เป็นบทนาม มีการลง
 นิกฺคหิตาคมนั่น เป็นลักษณะของ
ภฺวาทิคณฺ. ว่าด้วยอำนาจลักษณะทั่วไป
 เมื่อใช้เป็นบทอาชฺยาด มีการลงนิกฺคหิต
 อาคม ด้วยอำนาจนั่นอนพร้อมกับ **อ**
 ปัจจัยทำยธาตุทั้งหลาย ในอรรถแห่ง
 กัตตา เป็นลักษณะของ**รฺฐาติ**คณฺ, แต่
 ว่าด้วยอำนาจลักษณะพิเศษ เมื่อใช้เป็น
 บทอาชฺยาดมีการลงนิกฺคหิตาคมนั่นอน
 พร้อมกับ **อิ อี เอ และ โอ** ปัจจัย ทำย
 ธาตฺุทั้งหลาย ในอรรถแห่งกัตตา, และ
 เมื่อใช้เป็นบทนาม มีการลงนิกฺคหิตาคม
 เท่านั้น ด้วยอำนาจนั่นอน เป็น

กตฺตริ ชาติตฺติ ยถารหํ **ณฺณา-**
อุณาปจฺจยํ ปรรภาโว **สุวาทิคณ-**
ลกฺขณํ. กตฺตริ ชาติตฺติ นาปจฺจยสฺส
 ปรรภาโว **กียาทิคณลกฺขณํ**. กตฺตริ
 ชาติตฺติ อาชฺยตตฺเต อปฺปกตฺตฺตฺตฺต
 วเสน นามิกตฺเต ปจฺจยสฺส
 ปฺปณฺหาปจฺจยํ ปรรภาโว **คหาทิ-**
คณลกฺขณํ. กตฺตริ ชาติตฺติ ยถาสมฺภวํ
 โยยิรปฺปจฺจยํ ปรรภาโว **ตนาทิ-**
คณลกฺขณํ. อาชฺยตตฺเต กตฺตริ ชาติตฺติ
 สพฺพธา **ณณย**ปจฺจยํ ปรรภาโว
จฺราทิคณลกฺขณํ สามณฺณลกฺขณวเสน,
 วิเสสลกฺขณวเสน ปน อาชฺยตตฺเต
 อิการนฺตชาติตฺโต สห **ณณย**ปจฺจย
 นิจฺจํ นิคฺคหิตาคมนนฺนํ นามิกตฺเต
 นิคฺคหิตาคมนนฺตตฺตฺต **จฺราทิคณ-**
ลกฺขณํ. คณฺสฺจกานํ ปจฺจยํปรรตฺตํ
อชาติตฺตลกฺขณํ.

ลักษณะของรฐาทิคณะ. มีการลง ย
 ปัจจัยซึ่งมีการแปลง ย ปัจจัยบ้าง
 ไม่แปลงบ้าง ทำยธาตุทั้งหลายในอรรถ
 แห่งกัตตา เป็นลักษณะของทิวาทิคณะ.

การลง ณฺ ณา และ อุณา ปัจจัย
 ทำยธาตุทั้งหลาย ในอรรถแห่งกัตตา
 ตามสมควรเป็นลักษณะของสุวาทิคณะ.
 การลง นา ปัจจัยทำยธาตุทั้งหลาย ใน
 อรรถแห่งกัตตา เป็นลักษณะของกียาทิ-
 คณะ. เมื่อใช้เป็นบทอาชยตมีการลง
 ปฺป และ ณา ปัจจัยทำยธาตุในอรรถ
 แห่งกัตตา ด้วยอำนาจอุทาหรณ์จำนวน
 น้อย, เมื่อใช้เป็นบทนามมีการลง ปฺป
 และ ณา ปัจจัยด้วยอำนาจอุทาหรณ์
 จำนวนมากเป็นลักษณะของคหาทิคณะ.
 การลง โย ปัจจัย และ ยิร ปัจจัย
 ทำยธาตุทั้งหลาย ในอรรถแห่งกัตตาตาม
 สมควร เป็นลักษณะของตนาทิคณะ.
 ว่าด้วยอำนาจลักษณะทั่วไป เมื่อใช้เป็น
 บทอาชยต การลง ณ และ ณย ปัจจัย
 ได้ทั้ง ๒ ตัวทำยธาตุ ในอรรถแห่งกัตตา
 เป็นลักษณะของจฺราทิคณะ, แต่ว่าด้วย
 อำนาจลักษณะพิเศษ เมื่อใช้เป็นบท
 อาชยต มีการลงนิกฺคหิตาคมนนฺน
 พร้อมกับ ณ ณย ปัจจัยทำยธาตุที่มี

อิ อักษรเป็นที่สุด และเมื่อใช้เป็น
บทนาม มีการลงนิคหิตอาคมเท่านั้น
เป็นลักษณะของจุราทิกณะ. ความที่
ศัพท์ไม่มีการลงปัจจย ที่แสดงคณะ
(วิภวปัจจย) เบื้องหลัง (แต่มีการลง ข ฉ
ส อาย อีย เป็นต้น) เป็นลักษณะที่
ไม่ใช่ธาตุ.

อิติ ธาตุคณลกขณมธาทูลกขณ
วิภาวิต.

ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะของธาตุ
และลักษณะที่ไม่ใช่ธาตุ ด้วยประการ
ฉะนี้.

วิธีใช้การิตปัจจย

การิตปัจจยสุส โยเค "ณ ณโย
ณาเป ณาปโย จา"ติ อิมะ จตุตาโร
การิตปัจจยา.

ในการใช้การิตปัจจย การิตปัจจย
๔ ตัว คือ ณ, ณย, ณาเป และ ณาปย
มีวิธีใช้ดังต่อไปนี้

ณ ณยาสุ ชุวณฺณนฺต
อาทนฺตา ปจฺจิมะ ทฺเว
เสสโต จตุโร เทว วา
ณโยเยว ธาตุโต.

ท้ายธาตุที่มี อุ ฐ เป็นที่สุด ลง ณ
และ ณย ปัจจย ท้ายธาตุที่มี อา
เป็นที่สุด ลง ณาเป และ ณาปย
ปัจจย ท้ายธาตุที่มีพยัญชนะเป็น
ที่สุด ลงปัจจยทั้ง ๔ ตัว หรือ ๒ ตัว
(ณ, ณย) ท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่ธาตุ
ลง ณย ปัจจยเท่านั้น.

ตตฺร สาเวติ, สาวยติ. ภาเวติ,
ภาวยติ. โอบาสติ, โอบาสยติ. อิมานิ
การิตเต ชุวณฺณนฺตธาตฺรูปานิ.

ในธาตุที่มี อุ เป็นที่สุดเป็นต้นนั้น
รูปธาตุที่มี อุ ฐ เป็นที่สุด ในกรณีทีลง
การิตปัจจย ตัวอย่างเช่น สาเวติ, สาวยติ